Halász Katalin

Körner Józsefné, szül. Halász Katalin

Született: 1910, Moson

Meghalt: 1991, Budapest

Szülei: Halász (eredetileg Haasz) Ottó (1878, Zólyom–1940, Budapest) és Berger Edit (1887, Moson–1969, New York)

Anyai nagyszülei: Berger Bernát (1838, Rendek–1926, Moson) és Baruch Teréz (1851, Győrsziget–1938, Budapest)

Az interjúkat készítette: Körner András (1940, Budapest–)

Az interjúk ideje: 1983-1990

Moson. A két Berger család közös háza és üzlete

Én Mosonban születtem és 1916-ig, hat éves koromig ott laktam. Apukáék ugyan 1911-ben Pestre költöztek, de én még 5 évig Mosonban maradtam a nagyszüleimnél. Később is mindig lementem nyaralni a nyári vakációra és a nagyünnepekre.

Emlékszem, hogy eleinte még petróleumlámpa volt a mosoni házunkban. Valamikor 1916 előtt vezették be a villanyt. Az biztos, hogy amikor anyukáék felhoztak engem Mosonból Pestre, akkor már villanyvilágítás volt a nagymamáéknál.

A házunkban a kapualj egyik oldalán laktak a nagyszüleim: a Bernát és a Riza néni, akit valójában Teréznek hívtak. A ház másik oldalán laktak a Frida néni [Doros Józsefné, Berger Frida, 1882–1963] szülei: a Sándor bácsi [Berger Sándor, 1845–1927], a nagyapám testvére és a Lujza néni [Baruch Lujza, 1848–1927], a nagyanyám testvére. Egyszóval, két testvér elvett két testvért és egy közös házban laktak. Közösen vezették a családi biztosító és gabonaüzletet. A közös családi üzletet „Alexander Berger und Bruder”-nek nevezték és ebben a Bruder a nagypapám volt.

Szóval volt a közös gabonaüzlet és biztosítóüzlet. Az utóbbi volt a Generali, az Assicurazione Generali. Ez egy olasz tulajdonban levő nagy biztosító intézet volt, amelyet Moson környékén mi képviseltünk. Jártunk Csornára, Szigetszentmikósra, mindenfelé biztosítani. Házbiztosítás, gabonabiztosítás, tűzbiztosítás, meg ilyesmi. A Frigyes bácsi, a nagypapa legidősebb fia [Berger Frigyes, 1878–1932] gyakran járt biciklivel, lovaskocsival vagy vonaton vidékre üzletet kötni. Ő intézte a biztosítási üzletet, de amikor a nagypapa öreg lett és egy kicsit szenilis, akkor már a gabonaüzletet is a Frigyes bácsi intézte.

Hetente kétszer volt piac Mosonban: csütörtökön és szombaton. Csütörtökön a nagymama is bent volt az irodában a kifizetésnél. Máskülönben nem segített. Ki kellett fizetni a parasztoknak a gabonát, amit hoztak. A parasztok a hetipiacra jöttek és egyúttal bejöttek a biztosítást is elintézni. Időnként mi gyerekek is segítettünk az irodában írni, de arra már nem emlékszem, hogy mit.

A parasztok által behozott gabonát a házunkban levő hat gabonakamrában tároltuk. Úgy emlékszem, hogy a gabona nem volt a miénk, a fizetés a fekbérért és a biztosításért volt. De néha sutyiban az öregek is vettek gabonát. Nem mindegyik gabonakamra padlására volt külön feljárat. Az első kamrában egy falépcső vezetett fel a padlásra, ott fent körbemehettél a többi kamra padlásán és az utolsó kamránál, a hatodiknál lejöhettél.

Amikor kezdték feltölteni gabonával a padlást, a gabonát mindig lapátolni kellett, hogy levegőt kapjon. Szép nagy kupac gabona volt. Mi gyerekek lecsúsztunk a lépcsőkorláton és félúton beleugrottunk a gabonába. Mondanom sem kell neked, mi történt: a gabona elindult világgá...

A közös ház nem zajlott mindig hangtalanul. Néha azon veszett össze a két nővér, hogy „te több körtét vittél el a kertből, mint én.” Hát ilyesmi körül volt a vihar. Meg a közös padlás körül. Örökké vihar volt, hogy ki akaszt fel, ki nem akaszt fel...

Este vacsora után a kapualj alól kivitték a padot a ház elé, a kapu mi felénk eső oldalára. Ott ült a padon a ház előtt a két testvér: a nagymama és a Lujza néni. A kapu másik oldalán két széken ült a két háztartási alkalmazott: a Paula és az Ilka.

A dagadt Paula már ősidők óta szolgált nálunk. Egész fiatalon került hozzánk, azt hiszem anyukával volt egykorú. Csak 1926-ban vagy 27-ben ment el tőlünk, abban biztos vagyok, hogy már a Frigyes bácsi esküvője után volt ez. Akkor ment el és ment férjhez a Paula. Pasasa korábban is volt. Időnként egy kicsit félrelépett. Egy tündéri aranyos teremtés volt, mi nagyon szerettük. Jobban tudta a Paula a zsidó szokásokat, mint sok zsidó.

A Paula mellett ült a ház előtt az Ilka, a Lujza néniék alkalmazottja. Ő is régen volt a Lujza néniéknél, de nem olyan régen, mint nálunk a Paula. A két alkalmazott hun veszekedett, hun jóban volt. Együtt mentek naponta háromszor libát és kacsát tömni a hátsó udvarra. Ott ültek egymás mellett és pletykáltak a libatömés közben.

Mosoni vakációk

Személyvonattal mentünk Pestről Mosonba, potom hét órát vagy mennyit tartott az út, mert a vonat minden fánál megállt. Amig kicsik voltunk addig valaki lekísért bennünket a vonaton. Volt úgy, hogy a Guszti [Brettschneider Augusta, a német nevelőnő], volt úgy hogy anyuka jött le velünk. Amikor már nagyobbak voltunk, akkor Pesten beültettek a vonatba és lent Mosonban a Frigyes bácsi várt a fiákerrel. Volt ugyan egy lovas omnibusz is Mosonban, de mi nem azzal mentünk. Autóbuszjárat csak akkor kezdődött, amikor én már nagyon nagylány voltam, már állásban voltam Pesten. Minket mindig fiákerrel várt az állomásnál a Frigyes bácsi, a pakkokat is a fiákerre rakták fel.

Egyszer engem küldtek le Pestről Mosonba a szegény Ferivel [Doros Ferenc, 1912–1945, anyám másodunokatestvére, aki munkaszolgálatban pusztult el], a Frida néni kisebbik fiával. Miután a Frida néni elég fukar volt, azt mondta a Ferinek: „Nehogy elmondd, hogy már elmúltál 6 éves!” Azt hiszem 6 éves korig nem kellett jegy vagy csak sokkal olcsóbb jegy kellett. Nem is volt a Feri túl nagy és olyan lányos pofája volt. Jött a kalauz. Olyan viccesen megkérdezte: „Na és te?” „Én nem vagyok ám olyan kicsi, csak azt mondták, hogy mondjam azt, hogy ennyi idős vagyok!” – felelte a Feri. Amikor leszálltunk, a Frigyes bácsinak kellett kifizetni a büntetést.

Mosonban mindenkit ismertünk. A szomszédok unokái is, ha nem laktak Mosonban, nyáron lejöttek a nagyszülőkhöz. Lányok csak egy ikerpár volt, a Kohn lányok, a Kohn Irén és az Olci. Velünk egyidős fiú viszont annál több volt.

A nagymamáéknál volt macskánk és egy ekkora, ronda, de nagyon aranyos kutyánk: a Bizsú kutya. Valami korcs volt. A kövér, rövid lábú Bizsú úgy nézett ki, mintha egy dakszli és egy tehén keveréke lett volna. A Bizsú napközben felkergette a macskát a fára. De amikor esténként a Bizsú a kiselőszobában az ebédlő ajtó előtti lépcsőn feküdt, hagyta, hogy a macska ráfeküdjön és úgy aludjon. A Bizsú olyan hűséges volt, hogy na! Esténként, amikor a kapu elé kitett padon ültünk, ő is oda feküdt a pad elé. De mindig csak a kapu mifelénk eső oldalán feküdt, soha nem ment át a Lujza néniék oldalára. Az utcára pláne nem ment ki; oda nem létezett, hogy ki tudtad volna vonszolni, mert attól rémesen félt, és mint a fene ugatott a félelemtől. Ha vakáció végén készültünk haza utazni és a pakkokat kihordtuk a kapu elé, hogy a fiákerre felrakjuk, a Bizsú úgy sírt, hogy az csoda.

Mind a négyen nyaraltunk Mosonban a nagymamáéknál, de legtöbbet a Lilivel [Rosenfeld Juliusné, Halász Lili, 1909–1984, anyám nővére] nyaraltam. A Lili és köztem pontosan egy év különbség volt, az nem számított semmit. A Klári [Erős Istvánné, Halász Klára, 1916–2001, anyám húga] is gyakran volt ott. Legkevésbé a Palira [Halász Pál, 1914–1984, anyám öccse] emlékszem; ő volt közülünk a legritkábban Mosonban.

Egy napunk Mosonban

Reggel

A felnőttek korábban keltek fel, mint a gyerekek. A nagymama már reggel 7-kor felkelt, ő mindig korán kelt. Ment kiadni a reggelit a nagypapának és a Frigyes bácsinak. Mihelyt felkelt a nagypapa, első dolga az volt, hogy odament a hálószoba ablakához imádkozni. Ezt még reggeli előtt csinálta. Annak az udvar felé néző ablaknak nagyon mély belső párkánya volt. A nagypapa odaállt az ablak elé, és rakta a tefillint, azt a bőr imaszíjat. Az egy olyan szíj, amit rátekernek ide a kézre, meg ide a csuklóra, ahogy most mutatom. Oda rátekerte az imaszíj hosszú csíkjait és közben imádkozott. Bevallom neked, hogy nem tudom pontosan, hogy miért rakják a tefillint.

Ha piacra kellett menni, akkor pláne korán felkelt a nagymama, akkor mesüge [bolond] volt az egész ház. Mindegyikünk a szobájában mosakodott, mert minden szobában volt mosdó. A házunkban nem volt folyóvíz, de még fürdőszoba sem volt. Be kellett hordani a vizet a szobákban levő szekreter-szerű mosdókba, és mosakodás után ki kellett vinni a piszkos vizet. A fürdőkád a konyhában volt, de abban csak hetente egyszer, valamikor a hét közepén fürödtünk. Máskor a kád tetejét egy deszka takarta, így napközben nem lehetett látni, hogy az egy kád.

A nagymama, nagypapa és a Frigyes bácsi korábban kapott reggelit, mint mi gyerekek. A Frigyes bácsi már korán ment az irodába dolgozni. Nem reggeliztünk együtt, mert ki hogy kelt fel úgy reggelizett. Mi gyerekek csak körülbelül 8-kor keltünk fel. Mi abban a szobában mosakodtunk, ahol a gyerekszoba volt. Próbáltuk amilyen gyorsan csak lehet befejezni a mosdást, ezért a nagymama időnként úgy odaállt mellénk a mosdást ellenőrizni vagy bennünket csutakolni. A mosdót mindig mint egy disznóólt úgy hagytuk ott, azt később, reggeli után, nekünk kellett rendbe rakni és kitörülni. Mire mi reggel felkeltünk, amire végig lettünk csutakolva, már nem volt olyan korán.

Reggelire tejeskávé volt, sohasem tea. De néha volt kakaó és egyszer-egyszer kuglóf is volt hozzá. Vaj, lekvár és méz mindig volt. Miután megreggeliztünk segítenünk kellett kivinni a cuccot a konyhába.

Reggel el kellett menni tejért a Rabl tejeshez. A Rabl nem volt zsidó, de annál úgy volt, hogy hát ezeknek is, azoknak is. A Klári úgy emlékszik, hogy a Horváth tanthoz is mentünk tejért, de én oda sohasem mentem. A Horváthéknak nem volt tehenük, ők a tejet kannákban kapták valahonnan máshonnan.

Délelőtt

Reggeli után kenyérkosárban el kellett vinni a pékhez a megkelt kenyértésztát. Ott számokat nyaltak rá, és azt így rányomták a kenyérre, hogy tudják melyik kenyér kié. Az ellenkező számot odaadták nekem. Nem minden nap vittük a kenyeret, mert a kenyér olyan nagy volt, hogy elég volt két-három napra. Jaj de jó volt az a nagy, gömbölyű köménymagos kenyér! Délben elmentünk a frissen sült kenyérért. Mire hazaértünk vele egy kicsit letördeltük és megeszegettük a jó lisztes, ropogós héját.

Délelőttönként néha segítenünk kellett otthon a takarításnál. A söprést a Paula csinálta, de kellett egy kicsit segítenünk törülgetni. Annyit törtem össze, mint ami belefért, úgy hogy a törülgetést nálam nem nagyon forszírozták. Kellett hátravinni a szemetet és beönteni abba a tartályba a kert sarkánál. Segítettünk egy kicsit a gabonát lapátolni vagy gyümölcsöt pucolni. Sokat nem segítettünk.

Néha segíteni kellett gyümölcsöt szedni meg a gyümölcsöt az előszobába behozni. Ha egrest kellett szedni, olyankor igyekeztünk meglógni, mert az szúrt. Ribizlit vagy málnát sem szerettünk szedni. Enni igen, de szedni nem. Zöldbabot sem szerettünk szedni, mert az úgy olyan laposan lent volt a fák tövében alul. Minket nem lehetett azzal büntetni, hogy nem kapunk enni, mert kimentünk a kertbe gyümölcsöt enni.

Egyszer egy héten kimentünk a nagymamával a piacra, és segítettünk neki a szatyrot vinni. A piacon megvett élő, összekötözött lábú libát haza kellett hozni. A libákat aztán otthon hizlaltuk. A libákat naponta háromszor tömték kukoricával, amit egy nagy vaslábosban főztek sóval. Azt imádtuk enni, de nem minden nap főzték ezt. Amikor ez friss, meleg és puha volt, akkor nagyon szerettük ezt enni.

Nem minden héten öltek libát. Azt, ha jól emlékszem, három vagy négy hétig kell tömni mielőtt leölik és kettőnél több libát sohasem tömtek nálunk egyszerre. Egy liba elég volt két hétig, mert hát közben volt csirke, kacsa, pulyka, galamb meg más hús is. Ha csirke volt ebédre, akkor azt el kellett vinni a sakterhez és aztán hazahozni. Nem mi pucoltuk a szárnyast, hanem a Paula, ezt ő irtó gyorsan ott hátul a szemétnél csinálta. Ha libát pucolt, a pehelyrészt külön tette, mert azt gyűjtötték. Az akkor is drága volt, és most is az.

Húst a kóser mészárszékben vettek vagy külön vágattak. A Steiner Oszkár kóser mészáros üzlete ott volt a Fő utca másik oldalán, a kápolna után. Nem minden nap vettek friss húst, csak úgy kb. kétszer egy héten. A hideg pincénkben a hús elállt egy-két napig.

Most már nem emlékszem, hogy hol vették a halat, azt hiszem a halat házhoz hozták. Sajtot a Frigyes bácsi hozott Óvárról. Túrót pedig mi magunk csináltunk otthon.

A meleg ebédet a Paula főzte, de a nagymama megmondta neki, hogy mit főzzön. A nagymama nemigen főzött, de a Paulát ő tanította meg főzni. Viszont a süteményeket mindig a nagymama csinálta. Ezen kívül a nagymama diót tört és befőzött. A rengeteg befőttet általában a nagymama csinálta a Paulával, olyankor a nagymama mindig ott volt.

A nagymama segített a takarításban, de vásárnapokon néha az irodában is. Meg foltozott és a kertben is mindig volt csinálnivaló. Ott ugyan volt valaki, aki segített. A Paula nem szeretett a kertben dolgozni, hát volt neki elég más dolga. Aminél a nagymama általában kint volt, az a libamáj sütés meg a töpörtyű sütés volt, de hát a Paula már azt is olyan jól tudta, hogy na.

Ha a Paula metéltet vagy nudlit csinált ebédre, azt az udvarra kitett és fehér abrosszal letakart asztalon a napon szárította. Csak hát azt folyton figyelni kellett, mert a csirkék nagyon szívesen felmentek arra. Délelőtt mi gyerekek gyakran ott lábatlankodtunk a konyhában. Segítettünk egy kicsit keverni a Paulának.

Néha kunyeráltunk tízórait is. Nem mintha éhesek lettünk volna, hiszen nem volt olyan sok idő reggeli és ebéd között. Inkább azért kunyeráltunk, hogy ne kelljen közben valamit csinálni. Tízóraira gyümölcs volt és néha pirítós kenyér vagy lángos. Lángost olyan napokon csináltak, amikor kenyeret sütöttek. Olyankor egy darab kenyértésztát körülbelül egy ujjnyi vastagon egy tepsibe terítettek. Ezt egy villával megmintázták, és jó vastagon meghintették sóval és köménymaggal. Berádlizták kockákra és otthon sütötték meg, nem a péknél, mint a kenyeret. Miután melegen kivették a sparherdből, libatollal megkenték libazsírral és kockákra törték. Nálunk a lángost tepsiben sütötték, nem pedig forró zsírban.

Ebéd

Mindig pontosan délben 12-kor, harangszóra volt ebéd, ahol felnőttek és gyerekek együtt ebédeltek. Bár a Frigyes bácsi egy felnőtt ember volt, és már mindent ő vezetett az üzletben, de mégis az nem létezett, hogy ő, ha nem volt éppen üzleti úton, ne legyen harangszóra délben otthon az ebédre és este 7-kor vacsorára.

A konyha melletti szobában ettünk. Az a szoba eredetileg [amikor Riza néni gyerekei kicsik voltak] gyerekszoba volt, de a mi időnkben már ott ettünk és a nagymama meg a nagypapa napközben abban a szobában tartózkodott. Ott volt egy nagy négyszögletes asztal, annál ettünk. Az utcára néző ebédlőben csak nagy ünnepnapokon ettünk vagy ha látogatók jöttek. Nyáron, jó időben kint ebédeltünk a kertbeli fedett, fából épült szaletliben; az ott volt a konyhához közel. Ha a konyhából a kiselőszobán át kimentél a kertbe, a szaletli ott volt rögtön balra az ajtó mellett. Az első világháború után eladták a kertnek ezt az elülső részét és lebontották a szaletlit. Azután nyaranta az udvaron ebédeltünk a vadgesztenyefa alatti asztalnál.

Minden nap valami más volt ebédre. Mosonban egy hónapig nem etted ugyanazt, mert ráértek főzni. Nem úgy, mint az ma szokás, amikor mindig ugyanazt a négy-öt féle ételt adják. Érdekes, de én nem emlékszem, hogy annyi pörköltöt zabáltunk volna Mosonban, mint most. Már ránézni sem tudok egy pörköltre.

Majdnem mindig volt ebédre leves; hát valamivel meg kellett tömni azt a sok embert. Például volt húsleves, benne rengeteg aprólékkal és kifőtt tésztával. A leves után nem volt minden nap húsétel; gyakran meleg tésztát adtak második fogásként. Sütemény vagy torta többnyire csak pénteken és szombaton volt. Nem a spórolás miatt, hanem azért, mert ez így volt szokás.

A leves után nagyon sokszor volt lekváros derelye, barátfüle. A derelye nem mindig volt krumplis tésztából. Volt kelt tészta, főtt tészta, diós metélt, nudli, krumplis nudli. Grízes metéltet is gyakran csináltak, azt nagyon szerettem. Csináltak néha prószát, amit imádtunk. Az egy kukoricalisztből készült kukoricamálé. Jó libazsírral csinálták és mazsola is volt benne. Isteni könnyűre csinálta azt a Paula, az nagyszerű volt. Néha volt káposztás rétes és nagy ritkán krumplis rétes is.

Csirkén és a másfajta szárnyasokon kívül gyakran volt galamb is. Tudod, hogy az milyen jó? Olyan, mint a legfehérebb csirkehús. A galambokat mi tenyésztettük; a galambdúc ott volt a kisudvarnál, az eresz alatt. A galambot is el kellett vinni a sakterhez, mert semmi olyan húst nem ettünk, amit nem a sakter vágott le.

Hal is gyakran volt. Csináltak diós halat, paprikás halat, rántott halat, halkocsonyát. A sárgarépás diós halat többnyire valami hegyes orrú halból csinálták; azt hiszem az csuka volt. Érdekes, hogy gefilte fis sosem volt nálunk, még szombaton sem.

Ezen kívül csináltak borjú tüdőt, töltött paprikát, töltött karalábét. Újévkor, de néha máskor is volt libaaprólék gesztenyemártással. Céklából csak salátát csináltak, cékla levest nem. Volt sokféle főzelék: spenót, zöldbab, zöldborsó stb.

Hetente néhányszor, de többnyire péntek délben tejes ebéd volt. Nem volt megszabva, hogy a hét melyik napján legyen tejes étel, csak az, hogy mennyi idő kell, hogy elteljen tejes és húsos étel evése között. Ilyenkor volt például meleg tejleves, amit apád úgy szeretett, mi viszont már sokkal kevésbé. Vagy valami más tejes leves volt, például tejes krumplileves vagy tejes bableves. Azt mind lehetett tejfellel és vajjal csinálni, szóval nem kellett libazsírral behabarni. A leves után olyankor gyakran volt túrós metélt. A főtt tésztát mindig otthon gyúrták, azt a konyhában a márványasztalon csinálta a Paula. Nyáron tejes napon néha hideg ebéd volt, például túró tejfellel vagy hideg tökfőzelék.

Valamikor nyáron, azt hiszem júliusban, van két nap, amikor a Szántó Magda böjtöl és a böjt előtti nem tudom hány nap csak tejeset eszik, zsírosat vagy bort nem. Sose tudtam, hogy akkor böjtölni kell.

Délután

Mi gyerekek vártuk, hogy az ebéd lemenjen, és délután lemehessünk a Dunára úszni. Korcsolyázni egyikünk sem szeretett, úszni viszont mindannyian nagyon szerettünk. Ha jól emlékszem a Lili fel mert ülni a Frigyes bácsi biciklijére is. A biciklit sohasem szerettem, és sosem tanultam meg biciklizni. Szóval, fürdőszezonban már alig vártuk, hogy meglóghassunk úszni. Ebéd után rögtön szedtük a cuccunkat és mentünk. Néha vittünk magunkkal almát vagy körtét uzsonnára. A Frigyes bácsi is jött néha velünk, habár ő többnyire ebéd után lefeküdt egy kicsit aludni.

Eleinte a strandra jártunk abba a fakalibába, aminek csak oldala volt, de teteje nem. Vanicsek néninek hívták a fürdős nénit. A nők kalibája mellett volt a férfiak vetkőzője. Mindig kukucskáltunk.

Nagyon hamar meguntuk a strandot és miután jól tudtunk úszni és a Frigyes bácsi megengedte, kimentünk a szabad Dunára úszni. Eleinte a Frigyes bácsi felügyelete alatt mentünk, később egyedül is. Nagyon kevesen voltak ott, de mi voltunk.

Később majdnem mindenki a szabad Dunára járt úszni és nem a strandra. Először is, a strandon fizetni kellett. Ezen kívül oda vissza kellett menni. Nekünk sokkal egyszerűbb volt fentről leúszni a strandig és akkor vizesen gyalog visszamenni. Sokszor felmentünk félig Óvárig és onnan úsztunk le. Mondanom sem kell, hogy iksszer elúsztunk a vízimalmok mellett. A strand felett ugyanis volt két malom. Mindig balhé volt ebből, ha megtudták otthon. Később azért már megengedték. Leúsztunk a hivatalos strandig. Mi mind jól úsztunk, de a Lili tudott gyorsúszni és fejest ugrani is. Azt én sohasem csináltam.

A Dunára menetkor többnyire egy pokróc alatt vettük föl a fürdőruhát vagy már eleve fürdőruhában mentünk le. Nagyritkán a Horváthék Duna utcai házában vetkőztünk le, akkor is inkább az Ilka néni szobájában, ami a házukban hátul a konyha mellett volt. A Horváth Teréz tant nem nagyon imádta ha mi ott nyüzsögtünk, mert mindig csináltunk valami balhét. A Teréz tant nyilvános gőzfürdőjében pláne ritkán vetkőztünk le, mert ha a gőzfürdő üzemben volt, akkor oda be sem volt szabad mennünk, mert ott a férfiak voltak.

Nem siettünk haza a Dunáról, többnyire az egész délutánt ott töltöttük és csak este 6 körül mentünk haza. A fürdőruhánkat az úszásból visszafelé jövet is a pokróc alatt vettük le, ritkán mentünk már vissza a Horváthékhoz, mert a Teréz tantéknál már korán volt vacsora. Még világosban, de mindenképpen még ½7 előtt otthon kellett lennünk, mert különben állt a bál. Amikor hazaértünk el kellett mesélni, hogy mi volt, hogy volt délután, és segíteni kellett teríteni a vacsorához, ami mindig pontosan 7-kor volt.

Ebéd után a nagymama egy kicsit lepihent, esetleg foltozott, kézimunkázott vagy valami hasonlót csinált úgy körülbelül 4-ig. Akkkor mind Zack und Frack felöltöztek és várták, hogy jön-e vendég.

Ha nem volt fürdőszezon, akkor délután 4-kor meg kellett mosakodnunk. Délelőtt fülig koszosak voltunk, de délután meg kellett mosakodni és fel kellett öltözni, mert akkor kezdődött a vizitelési idő. Ugyanis délután jöttek az ismerősök látogatóba hozzánk. Ha vendéget vártak, néha még fürdőszezonban is már délután 4-re haza kellett jönnünk az úszásból. Ezt nagyon rühelltük.

Ha rossz idő volt vagy nem volt fürdőszezon, olyankor délután otthon vacakoltunk. Meg kellett tanulnunk varrni; ehhez a nagymama ragaszkodott. A Lili is megtanult Mosonban géppel varrni, én is megtanultam. Megtanultam kötni és horgolni is. Kézimunkázni meg hímezni is kellett volna, de ezeket nagyon utáltam és nem csináltam.

Szóval délután néha varrtunk, babát csináltunk vagy más hasonló dologgal szórakoztunk. Én rengeteg mindent varrtam és csináltam. Babákat csináltam, magam csináltam a snitteket is hozzá. Az úgynevezett Seppie baba volt a specialitásom, az egy olyan tiroli baba volt. Pénzt kerestem vele, mert egy csomó ilyen babát eladtam. Nyári táskákat is csináltam, kalapot is csináltam. Egyszer, amikor a Klári is lent volt nyaralni, kivasaltam a fején egy kalapot.

Szőnyeget is csináltam rámán. Be is törtem a rámával az ablakot, méghozzá azt az utcára nyíló ebédlőablakot, amely a dobogón álló biedermeier szék mellett volt. Hadonásztam a rámával, mert akkor éppen nem akartam szőnyeget csinálni, és betörtem az ablakot.

Én mindenből szerettem egy példányt csinálni, bár babát azt többet is. Akkoriban divatosak voltak az ilyen gömbölyű párnák. Cikkelyekből voltak kötve és egy bojt lógott a közepükről. Amíg az elsőt csináltam, addig nagyon tetszett, a harmadik már nem.

Időnként járt hozzánk egy házivarrónő is, úgy hívták, hogy Fräulein Nellie. Egy vénkisasszony volt magas ingnyakkal, nyakkendővel és egy olyan tipikus angol hosszú, vékony izés rúddal. Rém jópofa volt a Nellie kisasszony. A gyerekszobában dolgozott, mert ott volt a varrógép.

Amikor még Mosonban laktam, a nagymama tanított engem zongorázni. Négykezesezni kellett vele. A nagymama jól zongorázott és szép hangja volt. Amikor anyukáék felvittek magukhoz Pestre, akkor abbamaradt a zongoratanulás, de néhány évvel később elkezdtek hegedülni taníttatni. A nyári szünidők alatt a mosoni Geiger hegedűművészhez küldtek gyakorolni, hogy ne felejtsem el az év közben tanultakat.

Egyszer egy évben a Frigyes bácsi felvitt bennünket Óvárra a Selmeczi cukrászdába. Mosonban nem volt cukrászda, de az óvári kitűnő volt. Volt úgy, hogy délután kimentünk a szaletliba és ott társasjátékoztunk. Bábszínházat is csináltam, meg színházasdit is játszottunk.

Amikor egyszer volt valami árvíz, vagy mi a jó csoda, és az egyik gabonakamra éppen üres volt, egy délután ott tartottunk jótékony célú színielőadást az árvízkárosultak javára. Talán azért tettük az előadást délutánra, mert a gabonakamrában nem volt villany. Vagy ha volt is, nem volt ott elég lámpafény egy esti előadáshoz. A kamrákat magasan levő szellőző ablakok világították; mindegyik kamrában volt néhány ilyen ablak. Az nem tetőablak volt, csak magasan levő szellőző ablak. Pokrócból csináltunk függönyt. Talán még 14 éves sem voltam akkor. Fiúruhába öltöztünk, de azért volt férfi szereplőnk is. A Herz Imre udvarolt akkoriban nekem, az ő gatyája volt rajtam. A Herz Imre nem szerepelt, csak a nadrágja, ami rajtam volt. Később az Imre kivándorolt, azt hiszem Amerikába.

Valódi színházba nem jártam Mosonban. Hát kisgyerek voltam. Hova vittek volna egy kis gyereket színházba? Anyuka viszont nagyon sokszor volt Bécsben és Győrött. Győrött nagy hangverseny és színházi élet volt. Néha jött Mosonba is valami. Voltak bálok a Weisses Rössl, a Fehér Ló szálloda báltermében. Én soha nem voltam ott bálon, mert az én időmben a Fehér Ló már nem volt olyan, mint régen. A bálokról csak anyukától hallottam. Nem voltak komoly koncertek Mosonban, legfeljebb a tűzoltók rendeztek valamit, néha meg a [zsidó] nőegylet rendezett valamit.

Mi gyerekek nagyon szerettünk felmenni a nagymamáék zárt padlására. Az volt nekünk a szentély. A padláson tartották a diót. Volt ott fönt egy nádból fonott próbababa., úgy nézett ki, mint egy ronda madárkalitka. A zárt padláson tartották a nagymamáék egy ládában a pészahkor használt tálakat és edényeket. Sok régi levél és levelezőlap is volt ott. Emlékszem a „szépreményű Baruch Teréz kisasszonynak” címzett levelezőlapokra, azzal a hegyes, gótikus, tipikusan régi írással és gyönyörű régi bélyegekkel. Először röhögtünk a szövegeken, aztán leszedtük a bélyegeket. Volt egy nagyon szép Schaubeck bélyegalbumom, azt sajnos később ellopták. Régi ruhák és régi könyvek is voltak fent a padláson, azokat nem volt szabad lehozni, nem is tudom, hogy miért.

Egyszer, amikor már nagyobb gyerekek voltunk, találtunk fent valami régi virágokból csinált koszorút, s azt levittük. A nagymama akkor mesélte nekünk, hogy az a koszorú egy hosszú báli ruhájának sleppjén volt még abból az időből, amikor a nagypapa udvarolt neki. Mindent elraktak! A

Frida néni később ugyanilyen volt: elrakta a madzagokat és dunsztosüvegeket is, de Mosonban több hely volt. Sok kotillon is volt a padláson, azok egy dobozban voltak. Tudod, hogy mi volt a kotillon? Azzal igérték oda a bálon a férfiaknak a táncot. Préselt kép, például virágot ábrázoló, volt a közepén és tüll vagy szalag körülötte. Olyan volt mint egy karácsonyfadísz. Szóval ebbe beleírták, hogy melyik tánc kié. Nekem még van a nagymamától egy-két ilyen kotillon.

És az a rengeteg kalap egy ládában! Annyi strucctollas kalap és mennyi külön strucctoll is volt ott! Meg egy ilyen kitömött kakadúu. Annyit röhögtünk a kalapokon meg a padláson levő többi vackon amikor már nagyobbak voltunk, hogy az nem is igaz. Jó világ volt az nekünk! Nekünk az isteni volt!

Vacsora

Mindig pontosan 7 órakor vacsoráztunk. Vacsorára meleg étel volt, mindig valami más, mint amit délben ettünk. Mindannyian együtt vacsoráztunk. Először mindig a Frigyes bácsinak adtak. Eleinte még ugyan a nagypapa vett elsőként, de később ugye a nagypapa már egy kicsit szenilis volt. Általában a nagymama osztott, de legelőször hagyták, hogy a Frigyes bácsi vegyen magának.

Ha tejes vacsora volt, akkor csináltak például tejberizst kakaóval vagy túrót tejfellel és metélttel. Ha zsírosat csináltak vacsorára, olyankor sokszor volt pénecl, mi így hívtuk a pirítóst. Pénec jiddisül szeletet jelent. Zsírral és fokhagymával megkentük, azt nagyon szerettük. Volt néha vacsorára libatöpörtyű törtkrumplival. Késő ősszel vagy tél elején néha adtak vacsorára inarszt. Az egy fajta libaszalonna volt. Azért hívták inarsznak, mert „von innen”. Ezt úgy csinálták, hogy a levágott tömött liba melléről leszedték a hájat. A bőr alól levették a hájat, ami ilyen vastag volt, és azt jól befokhagymázták, majd pirospaprikával bedörzsölték. Teljesen olyan volt, mint az abált szalonna, a paprikás szalonna. Csakhogy ez a libaszalonna nincs kifőzve, hanem csak ki van fagyasztva. Amikor az inarsz már jó hideg volt, akkor nagyon vékonyan vágták, nem azért, hogy spóroljanak, hanem a gyomor miatt.

Este

Körülbelül 8-ra lezajlott a vacsora. Addigra a Paula elmosogatott és megágyazott. Nyolc óra tájt a nagymamáék kivitték a padot a kapu alól az iroda elé a járdára, és ott beszélgettek egymással és a szomszédokkal. Ha rossz idő volt, akkor bent hagyták a padot a kapualjban a padlásfeljáró mellett. Az egy olyan jó jelenet volt amikor a nagymamáék ott ültek a ház előtt a padon. Ha több szomszéd is átjött és a padon nem volt már hely, hoztak még ki bentről székeket. A kapu másik oldalán ült két széken a Paula és az Ilka. Kicsit dumálgattak a nagymamáék is, a cselédek is. Megtárgyalták a világ sorsát. Este 10-kor ment mindenki lefeküdni, de előfordult, hogy a nagypapa már egy kicsit korábban bement, mint a többiek.

A Lili meg én vacsora után többnyire elmentünk a korzóra a fiúkkal haverkodni. A korzóra nem öltöztünk olyan nagyon ki, nem volt az olyan elegáns. Mindegyikünknek megvolt a saját udvarlója. A Lili is külön ment a lovagjával, én is külön mentem az enyémmel. A korzón főleg hozzánk hasonló taknyos srácok sétáltak. A Neumann Ottó is ott sétált, a két Goldberger fiú is. Azok még Bécsben is udvaroltak a Lilinek. A velem nagyjából egykorú Friedmann Pali nekem udvarolt, az haverom volt. A Friedmann Maxi is udvarolt nekem egy kicsit. Ő a Pali Paula nevű mamájának volt a legfiatalabb testvére, nálam valamivel idősebb, de azért fiatal. Szóval, főleg fiúkkal voltunk körülvéve, haverok voltunk. Ott sétáltunk fel és le a Fő utca másik oldalán, a kápolna és a Fehér Ló szálloda között.

Nem mentünk be a kávéházba, mert azt nem engedték volna meg nekünk, de ez nem is jutott az eszünkbe, mert hát ki a fene akart leülni. Pontosan 10-re vissza kellett, hogy legyünk a korzóról, mert kellett lefeküdni menni.

Egész kis koromban, amikor még állandóan Mosonban laktam, akkor néha a nagymama és a nagypapa között aludtam az ágyban. Hát már olyan öreg volt a nagypapa, hogy ez nem zavart. Máskor a gyerekszobában raktak le. Ott rendesen a Frigyes bácsi aludt, de hát ugye ő 1914-ben bevonult, és akkor én aludtam ott.

Ha mind a négyen ott nyaraltunk, akkor néha a nagymamáék hálószobájában aludtunk a dupla ágyban. Az olyan széles volt, hogy mind elfértünk benne. Ilyenkor a nagymama és a nagypapa a konyha melletti szobában aludt. Akkor a nagypapa már nagyon öreg volt és ezért jól jött, hogy a gyerekszoba fűthető volt, mert az ő hálószobájukat nem lehetett fűteni. De mind a négyen elég ritkán voltunk ott nyaralni. Ha csak a Lili és én voltam ott, akkor a gyerekszobában aludtunk. Amikor a Klári még kislány volt, ő is a nagymama és a nagypapa között aludt.

Vallás és ünnepek a nagymamáéknál és anyukánál

A nagyszüleim vallásosak voltak. Megünnepelték a sábeszt, tartották az ünnepeket. A nagymama nagyjából kóser háztartást tartott. De azért nem tartottak be minden szabályt olyan hű de pontosan.

A dédnagymamának, a Baruch Katinak [Baruch Edéné, Kauders Katalin, 1818–1912] nem volt parókája, csak olyan hajrolnija. Jól emlékszem arra, amikor ezt megtudtuk. A mosoni hálószoba egyik sarkában állt egy nagyon édes kis öltöző asztalka, amelyen egy olyan billenő tükör volt. Egyszer, amikor gyerekek voltunk találtunk abban az asztalkában olyan hajrolnikat. Persze mindegyikünk a fejére rakta. Megkérdeztük, hogy ez mi. „Ez a dédnagymama sejtlije volt” hangzott a válasz. „Hát mi az a sejtli?” – kérdeztük. Akkor a nagymama elmagyarázta, hogy a dédnagymama a haját így előre rakta és a sejtlit így a haja közé tette, hogy mégis legyen benne műhaj. A nagymama elmondta, hogy egy ideig ő is csinálta ezt, amikor még fiatal asszony volt, de később már nem. A mi családunkban nem volt kopaszra nyírt nő.

A Frigyes bácsi már alig-alig tartott valamit, nemigen tartotta az ünnepeket vagy a kóser szabályokat. De azért a nagypapa kedvéért tartotta a nagyünnepeket, és széder este is ott volt, habár végig hülyéskedte az egészet. Egy keresztény nő, az Ilka néni volt a barátnője. A Frigyes bácsi gyakran vásárolt kolbászt a keresztény hentestől, az Ördöghtől. A kolbászt és a szalonnát ő az egyik kamrában vagy az udvaron ette, a lakásba nem vitték be, mert tekintettel voltak a nagypapára. Ha apuka Mosonban volt, ő is evett a kolbászból, mert szerette az ilyesmit. A Frigyes bácsi szombatonként eljárt a barátaival biliárdozni a Mocca kávéházba. Hát persze, hogy szombaton nem lett volna szabad ilyesmit csinálni. A Frigyes bácsi fütyült az egészre. Hát egy ember, aki végigcsinálta a háborút, az nem fog egy nagy gezereszt csinálni az ilyesmiből. [gezereszt csinálni: nagy ügyet csinálni. A héber gezerotból származik.] És ilyesmiben a nagymama abszolút modern volt, habár ő maga nagyon becsületesen tartotta az ünnepeket.

Anyuka Pesten a húszas évek elején még eljárt szombatonként a Csáky utcai zsinagógába, de ezt csak egy pár évig csinálta, aztán ez elmaradt. A nagyünnepi böjtölésen kívül más ünnepet nem tartottunk. Pesten például már nem tartottuk a hagyományos széder estét. Apuka egyáltalán nem

volt vallásos. Nem böjtölt, szerette a disznóhúst és a felvágottat. Nagyünnepeken anyuka nem főzött, mert ő olyankor reggeltől estig böjtölt. Ezért apuka olyankor nem evett otthon. Néha egy vendéglőbe ment, de többnyire meg volt híva a Bodor Gézáékhoz, akik szintén nem böjtöltek. Anyuka ugyan böjtölt, de különben nem főzött kóserül. Nálunk már volt néha disznóhús, és a tejest sem tartották külön a zsírostól.

Amikor a nagymama 1932-ben felköltözött hozzánk Pestre, tudta, hogy mi nem tartunk kóser háztartást. Azt mondta, hogy nem muszáj megmondanotok, hogy mit eszem: „Was du mir gibst, das ist koscher. Ich frage nicht und du sag es nicht," azaz amit adtok nekem, az kóser. Akkoriban a nagymama már csak délig böjtölt, mert valami gyógyszert kellett szednie és azt nem lehetett éhgyomorra bevenni. De akkor is csak egy pohár kávét vagy tejet ivott. Szóval nem sonkát izével...

A mindennapi főzés a nagymamáéknál nagyjából kóser volt. Nem keverték a tejest és a zsírosat. A konyhában volt egy külön kis kredenc a tejes edény részére és egy másik szekrény a zsírosaknak. Volt egy vastag vörösmárvány-lapos konyhaasztalunk, egy olyan négyszögletes asztal. Az körülbelül akkora volt, mint az itteni asztalom. Arra azt mondták, hogy ha ezt lemosod, akkor tejes, ha újra lemosod, akkor zsíros. Ez már nem volt olyan szigorúan szabályos. Az ételeket úgy kellett főzni, hogy ne kelljen a sparherdre egyszerre tejes és zsíros ételt rátenni, mert azt nem volt szabad.

Főzéshez libazsírt használtak. A libát és a többi szárnyast elvitték a sakterhez, aki a zsinagóga udvarán vágta a baromfit. Ott volt valami sufnija. A sakter leölte a libát és röpítette, odadobta. A liba még felugrott egy darabig; ronda egy dolog volt. Volt ott az udvaron egy lefolyó a vérnek, a sakter ott csorgatta le a baromfi vérét. Volt kóser mészárszék is Mosonban, az a Fő utca másik oldalán a Kápolna téren túl volt. Vettek borjúhúst és marhahúst, mert egy jó húsleves marhahúsból van.

A saktertől hazahozott húst a konyhában egy vájdlingban kóserolták. Azt egy óráig vagy meddig kellett áztatni, hogy a vér kiázzon belőle. Aztán besózták és azt hiszem újra leöblítették. Már nem emlékszem erre pontosan.

Ha egy kést eltréfliztek, az volt a szokás, hogy azt be kell dugni a földbe. Bedugták egy pár napig vagy meddig, és azt mondták, hogy akkor magához tér a kés. Nem tudom, hogy ez miért van így. Ez nemcsak nálunk volt szokás, hanem ez általános zsidó szokás volt.

Sábeszre minden második csütörtökön vagy péntek reggel öltek egy libát. Abból csinálták a pénteki és szombati vacsorát és persze a szombati ünnepi ebédet. A szombati ebédre már pénteken megfőzték a libahúslevest, megcsinálták a libasültet és a sóletet. Szombaton csak fel kellett ezt melegíteni. A sólet egy vasfazékban sült, amit betettek a sparherd sütőjébe. Szombaton többnyire sólet volt, és a sóletben gyakran volt liba. Belefőzték a paprikás grízzel töltött libanyakat, a halslit is. Én imádtam ezt. Néha a libanyakat hússal töltötték meg, de a legjobb akkor volt, ha liszttel, paprikával, grízzel és jó sok libazsírral volt töltve. A sóletbe néha belefőztek keménytojást is héjastul, ami szép barna lett, vagy egész hagymát, ami szintén elszínesedett.

A barchesz az ünnepre előre készen kellett, hogy legyen. Ezt otthon sütötték a sparherd sütőjében. Minden péntekre és szombatra kellett barchesz, azt hiszem négy barchesz kellett sábeszre. Ez péntek délután már ott kellett, hogy legyen, mert pénteken mire a nap lemegy, már mindenkinek

„frakkban” készen kellett lenni.

A péntek esti gyertyagyújtás nagyon jó volt. Azt vacsora előtt a nagymama csinálta. Be volt kötve a feje kendővel. Meggyújtotta a gyertyákat, és akkor odaálltunk a nagymama elé. Péntek este a nagypapa templomba ment, a Frigyes bácsi azonban már nem mindig ment vele. Miután hazajöttek, a nagypapa imazsinórral és egy olyan kis talesszel imádkozott. Péntek este és szombat délben a nagypapa levágta a barchesz végét, és abból ilyen kis katonákat tördelt és akkor „hamotzi lechem min haretz” (...aki a földből a kenyeret neveli...), egy áldást mondott a barcheszra, és az volt az ünnep. Pénteken sokszor a húsleves után libaaprólék volt tört krumplival vacsorára. Volt sütemény és kompót is.

Úgy emlékszem, hogy szombat reggel is a hétköznapihoz hasonló reggeli volt: kávé kenyérrel vagy kaláccsal. Szombaton nemcsak a férfiak mentek templomba, de a nagymama is ment. Mi csak rajcsúrozni mentünk a templomudvarra, azt sem minden szombaton. A nagypapa halála után a nagymama már nem járt minden szombaton templomba. Habár a szombati ennivaló már pénteken meg lett főzve, de azért a Paula minden szombat reggel befűtött a sparherdbe. Reggel meg kellett melegíteni a tejet, mert azt télen nem itták hidegen, és a szombati ebédet is meg kellett melegíteni.

Szombaton a nagymama nem engedte meg, hogy fára másszunk, mert a szombatot ő ünnepnek tartotta. Azon viszont sokat röhögtem, hogy mindig szombaton volt a nagytakarítás. A Paula csinálta a takarítást, de a nagymama is segített. Valahogy úgy gondolták, hogy az nem számít munkának. Szombaton takarítottak azon a címen, hogy az praktikus, mert olyankor nem kell vásárolni menni, nem kell főzni, csak melegíteni, és ezért van idő a nagytakarításra. Ilyenkor kihordták a szalonból és az ebédlőből az összes bútort az udvar felöli nyitott folyosóra, tornácra. Ezt a két szobát hetente csak egyszer takarították, a többi szobát viszont minden nap ki kellett takarítani.

Szombat este meggyújtottak egy ilyen széles, négy viasz szálból fonott hosszú gyertyát. Az asztalon egy pohárban volt bor és mellette egy nagyon szép ezüst doboz. A dobozban volt szegfűszeg vagy valami hasonló szagos vacak. Igen jó szaga volt, azt kellett szagolgatni. Áldást mondtak, és a borral kioltották a gyertyát. Ez volt a sábesz kimenetele, vége. Szombat vacsorára általában valami könnyebbet ettünk, mert a nagy ünnepi ebéd után mindenki tele volt. Ilyenkor például töpörtyű volt tört krumplival vagy libamáj.

A purimot, a farsangot is megünnepeltük Mosonban. Kisgyerekkoromban, amikor még a nagymamáéknál laktam, purimkor beöltöztem a padláson tartott göncökből jelmezbe. A spájzban levő sublód is tele volt mindenféle antik régi dolgokkal. Mindent magunkra raktunk! Csipkeszoknyát, alsószoknyát, kalapot, mindent. Én vettem a hegedűmet és mentünk házról házra kabarézni. Látogatók is jöttek purimkor hozzánk. Purimra nem mentünk le külön Pestről, ezt a maskarásdit még mint kisebb gyerekek csináltuk. Purimra sütött a nagymama isteni flódnit és kindlit. A diós és mákos kindli szélét így az ujjával megnyomkodta, hogy hullámos legyen. Később csomagban küldött nekünk Pestre kindlit purimra.

Pészahkor viszont mindig lent voltunk Mosonban. Arra gyakran lejött a Dezső bácsi is [Riza néni második fia: Bodor Dezső, 1881–1944, Auschwitz], anyukáék is, szóval szép számmal voltunk. Már egy-két nappal pészah előtt kezdődtek az előkészületek. Kirámolták a szekrényekből az évközbeni

edényeket és kisikálták a szekrényt. Kihordták az évközbeni élelmiszert, a rendes lisztet, cukrot, mindent a spájzból és áttették az egyik gabonakamrába. Kirámolták a kiselőszobában levő handspájzot is. A padláson levő óriási nagy ládából lehozták a húsvéti edényeket. Az a láda akkora volt, mint ez az asztal itt nálam. Abban a ládában tartották évközben a húsvéti szervízt, edényeket és evőeszközt. Húsvéti különleges lisztet, cukrot és más élelmiszert vettek, és azok kerültek a spájzba. Megrendelték a húsvéti bort és maceszt is. A handspájztól kezdve az egész házban olyankor csak húsvéti dolog lehetett. A nagymamáék csak maceszt ettek pészahkor, de nekünk gyerekeknek külön süttettek kenyeret, amit az első kamrában egy asztalra tettek, mert a lakásba nem volt szabad bevinni. Hát ott volt a négy unoka, Fräulein, anyuka, apuka esetleg a Dezső bácsi is, na meg a Frigyes bácsi és a Paula. Ki tud ennyi embert macesszal megetetni? A kamrában azon az asztalon volt minden egyéb is: felvágott és más ilyesmi.

A szédert mindig az ebédlőben tartották. Széder este megterítették ott a nagy kerek asztalt. Kitették a széder tálat. Az egy ilyen kerek, többszintes tál volt, aminek felül volt egy füle, és alul volt talán három lába. Az alsó részben egy olyan függöny mögött egy hímzett zacskóban három lap macesz volt. A macesz tasakra a széder asztal képe volt hímezve és az asztal köré arameusul a Hagadah-ból vett idézet: „Ez a szenvedés kenyere...”. Anyuka 1946-ban magával vitte ezt a tasakot Amerikába és anyuka halála után pedig a Lili a New York-i Zsidó Múzeumnak ajándékozta. A szédertál felső részén öt kinyúló karon egy-egy kis tál volt. Azokban a tálkákban volt keménytojás, torma, meg valami kis sült darab. Lejjebb kis tálakban volt zeller és hrajszesz. Külön volt reszelt torma és sós víz. Egy salátalevélben volt összekevert darált dió, citrom és cukor. Hát az isteni jó volt, abból mindig lopkodtunk. A mosoni szédertál később a Paliéknál volt, mert anyuka odaadta. Nem volt ezüst, csak be volt futtatva. Egy ideig a Paliék pincéjében volt, aztán kidobták. Az asztalon mindenki részére volt egy-egy borospohár és egy külön pohár a prófétának, mert az volt a szokás, hogy várták az Illés prófétát.

A férfiak este először templomba mentek. A nagymama már nem tudom, hogy mindig ment-e templomba. Úgy emlékszem, hogy széder este a nagymama otthon maradt, és csak másnap délelőtt ment templomba. Mi gyerekek sem mentünk este a zsinagógába, csak a férfiak: a nagypapa és a Frigyes bácsi.

Szóval hazajöttek a férfiak a templomból azzal, hogy éhesek vagyunk. Kezet mostunk és leültünk imádkozni. Azt mondták, hogy cövám, cö izé, cö nemtudoménmicsoda és akkor bedugták az ujjukat a borospohárba és ippeg hogy lenyalták. Akkor vettünk a szédertál tálacskáiból, azokból a jelképes ennivalókból.

A széder a kivonulás vagy bevonulás emlékére rendezett ünnep, de hazudnék, ha azt mondanám, hogy tudom mi volt, hogy volt. Megjegyzem, érdekes elolvasni, nem kár, ha tudja ezt valaki, mert ez tulajdonképpen történelem.

El kellett mondani a Ma nistanah-t. Belenéztünk a könyvbe, hát teljesen kívülről nagyon ritkán sikeredett. A szédereste elején a legfiatalabb gyerek kérdésére a nagypapa elmondta, hogy „Ma nishtana halaila hazeh mikol laleilot”, azaz „miben különbözik ez az éjszaka a többitől”. Akkor volt a góde (haggada), ami az egyik oldalon héberül volt, a másik oldalon pedig németül, a könyv meg volt így felezve. Naná, hogy nem a hébert olvastuk, hanem a németet. De azért a hébert is kellett olvasni. Ha láttuk, hogy valaki lapoz, akkor mi is lapoztunk egyet. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy öt szót tudtam belőle. Később a gimnáziumban ugyan tanultunk valamit héberül, de addigra

kinőttük már azt, ami nekünk a széderből olyan nagyon szép volt. Apropó, a nagymama gódéja ma is megvan.

A nagypapa a szédereste elején még csinálta pontosan a dolgokat, de aztán minél jobban rendetlenkedtünk mi gyerekek, annál jobban sietett. Amikor már nagyon zajlott a felolvasás, akkor mi már kanállal csörömpöltünk. Hát tudod, milyenek a gyerekek. Amikor a nagymama már látta, hogy a szédereste első része a vége felé közeledik, akkor kiszólt a Paulának: „Paula, man kann die Knedel einkochen!” Akkor voltunk a legboldogabbak. Hát addigra már néha főtt is a gombóc, mert a Paula úgy tudott már mindent, mintha született zsidó lett volna. A vacsoránál elsőnek maceszgombócos libaleves volt, utána jött a becsináltnak nevezett libaaprólék szafttal, tormaszaftban vagy almaszószban. Süteménynek volt csokoládés-kakaós macesztorta vagy rakott macesz, amit tojással, darált dióval és cukorral csináltak. Nagyon jók voltak ezek a húsvéti torták.

A vacsora végén kinyitották a kiselőszoba felöli ajtót. Ez volt az élja óve, hogy jön a vendég, mert várták az Illés prófétát. Na, de jött a Paula lerakodni, mert mindenki tudta, hogy nem fog ott bejönni senkisem.

Tulajdonképpen a vacsora után újra le kellett volna ülni felolvasni. Talán egyszer vagy kétszer a nagypapa ilyenkor még egyszer leült, de azt már tíz perc alatt elvégezte. Az az olvasás már gyorsjárat volt, mert látta, hogy a gyerekek már türelmetlenek és a felnőttek is örültek, hogy megyünk aludni. Hát egy gyerek sem marad meg neked ennyi ideig tisztességesen, és már a felnőtteknek is elegük volt. Ugye a Frigyes bácsi meg a Dezső bácsi folyton hülyéskedtek: „Tévedsz, nem itt tartunk, hanem már két lappal előrébb tartunk!” – hát mentek a szövegek.

Akkor, a szédereste végén volt a maceszlopás is. Előzőleg a nagypapa széke mögé odatettek egy szalvétában mit tudom én hány darab maceszt. Nem volt sok. Hát annak van egy rendje, hogy amikor itt és itt tartasz a könyvben, akkor most az egyik gyerek ellopja a nagypapa háta mögül a maceszt. A nagypapa úgy tett, mintha nem vette volna észre, és amelyikünk megmutatta a nagypapának az ellopott maceszt, az ajándékot kapott érte. Hát ha nem is jött a próféta, de addigra már gyakran jött valami vendég és akkor persze már ment a traccs.

Húsvét reggelire maceszos kávé volt. Beletörték a maceszt a bögrébe, azt jól megnyomkodták, majd ráforrázták a tejet és a kávét. A tej vastag fölére még külön egy maceszt tettek. A macesz persze rögtön elázik a kávéban és úgy laktat, hogy az csuda. Az nagyon jó volt.

Nagyünnepkor egy hét iskolaszünetet kaptunk, és olyankor mindig lementünk Mosonba. Először volt a bűnbánati ünnep. Az Isten akkor, újévkor vizsgálja meg minden egyes ember tettét és nyolc nappal később jom kippurkor hoz ítéletet, akkor dönt élet és halál fölött. Újévkor a nagymama valamikor délelőtt, még mielőtt templomba ment volna, az udvaron egy élő, összekötözött lábú tyúkot forgatott meg háromszor a feje fölött. Ezt azért csinálta, hogy az előző évben elkövetett bűneit levezekelje. Mi csak azt néztük, hogy mikor csinál a tyúk a nagymamára. A férfiak a templomban verték le a bűneiket, mondták, hogy cö dám, meg nem tudom én micsoda.

Újévkor mindenféle édeset ettünk, hogy édes legyen az új év. Volt almakompót, sárgarépa, különleges kerek mazsolás barchesz. Ilyenkor gyakran volt gesztenyemártásos libaaprólék, ezt anyuka még később a Visegrádi utcában is csinálta. Újévkor nem volt szabad paradicsomosat csinálni, mert az savanyú. Úgy volt, hogy ha a szombat beleesik az újévbe, akkor az a szombatok

szombatja, az a lehető legnagyobb ünnep.

Na most nyolc nappal újév után volt a nagyböjt, a hosszú nap. A böjt előtti este csak könnyű vacsora volt, mert a böjt már este kezdődött. Már a böjt előtt meg lett főzve, és előre megsütötték a kuglófot, amit aztán a böjt lejártával vágtak fel. A nagymamáék böjtöltek, a nagyünnepet még a Frigyes bácsi is tartotta. Elmentek a templomba és várták, hogy kimenjen a böjt. Nagyböjtkor a nagymama is ment a zsinagógába, akkor a nők is mentek. Mi gyerekek ilyenkor mindig mentünk a nagymamát meglátogatni a templomban, és vittünk neki virágot. Én ezt nem tudom megérteni, mert a nagymama nem volt ortodox. Azt sem értem, hogy volt szabad nekünk virágot vinni. Mert a Szántóéknál egy zsebkendőt ide kötöttek a gyerekeknek, amikor kicsik voltak. Se retikült nem szabad vinni, se pénztárcát, se semmit. Hát virágot hogy szabad vinni? Hát az is csomag. De mi bizony vittünk virágot a nagymamának.

Az ott a templomban egy külön műsor volt. Mi odaültünk a karzatra a nők közé. A templomban a nők egy olyan elég ritka rács mögött ültek a karzaton. Ott ültek az előkelő nagyságák is meg az öregasszonyok. Innentől eddig volt rajtuk ezüst meg arany, fel voltak díszítve. Én annyi pletykálást még soha a büdös életben nem hallottam, mint ott. Amikor már nagyobb lány voltam, a Fenákel kántor udvarolt nekem. A templomban a Fenákel felnézett, én lenéztem, nagyon jó kabaré volt. A Fenákel később a Csáky utcai zsinagógában volt kántor, gyönyörű hangja volt. Azt hiszem a háború alatt elhurcolták és kivégezték.

Képzelheted, hogy nem ültünk egész nap csak úgy szépen bent a templomban, kimentünk a zsinagóga nagy udvarára hülyéskedni és traccsolni. A gyerekek is időnként kint rajcsúroztak. Akkor kijött a nagypapa és mondta nekünk, hogy: „Menjetek haza és nézzétek meg, hogy jött-e posta. Ha valami nagyon fontos jött, akkor a Paula nyissa ki és szóljon!” Nekünk persze nem volt szabad az ünnepen kinyitni a levelet, de a nagypapát izgatta, hogy mi jött, és ezért kérte, hogy a Paula, aki persze keresztény volt, nyissa ki és szóljon. Ezen mindig röhögtünk.

Sátoros ünnepkor mindig a házunk udvarán, a Lujza néni része előtti két diófa között állították fel a sátrat. Én nem is emlékszem, hogy nálunk külön sátor lett volna. A Lujza néniék soha nem aludtak a sátorban, csak ott ettek. Mi sohasem ettünk a Lujza néniék sátrában.

A szimhát Tóra, a Tóra ünnepe a szukkot, a sátoros ünnep utolsó napja. Akkor a templomban a rabbi körbement a Tórával, és mi gyerekek kis zászlókat tartva mentünk utána és persze rendetlenkedtünk. Ez egy nagyon szép szokás volt, ezt nagyon szerettük.

A hanukkát is megünnepeltük Mosonban. A karácsonyt ott nem tartottuk, azt csak Pestre költözésünk után kezdtük tartani. Hanukkakor az ebédlő utcai ablakába kitették a szép, előkelő nyolcágú menorát és minden nap eggyel több gyertyát gyújtottak meg rajta. A gyerekszoba ablak nagyon mély belső párkányára pedig egy kis fatuskót tettek. Az a belső párkány-szerű ablakdeszka a vastag fal miatt olyan mély volt, mint ez az asztal. Arra a fatuskóra nyolc kis színes gyertyát állítottak és még egyet külön. Az a külön gyertya volt a samesz, a szolga. Azzal gyújtották meg egyenként a tuskón levő kis karácsonyfa gyertyákat.

A mosoni házunk

A nagymamáék háza Mosonnak Óvár felé eső végén volt. Egy 1786-ban épült, olyan parasztkúria típusú ház volt, az építési év rá volt faragva a Fő utcai íves kapunk zárókövére. A Sándor bácsi és a

nagypapa 1875 körül vette meg az épületet. A Sándor bácsi már 1874-ben Mosonban lakott, de azt nem tudom, hogy már korábban megvette-e ezt a Fő utcai házat vagy másutt lakott. A ház hátsó traktusa a gabonakamrákkal nem volt olyan régi, mint az utcai rész; a kamrákat a családi gabonaüzlet részére építették.

A ház boltíves, széles kapubehajtójában állt az a pad, amit este kivittek a ház elé, az irodaablak alá. A házunk egy bődületes **nagy udvar** körül épült. Az utcai kaputól balra volt a nagymamáék lakása, jobbra pedig a Sándor bácsiék lakása. A hátsó traktus fele lejtő udvar utca felöli oldalán, na meg a Sándor bácsiék oldalán egy olyan oszlopos, íves tornác, egy fedett folyosó volt. A széles kapun át lovaskocsival be lehetett hajtani az udvarra és az utcai kapuval szemben egy másik nagy kapun keresztül ki lehetett hajtani a ház mögötti kertbe. Ha kocsival trágyát hoztak, a kocsi ott ki tudott hajtani a kertbe.

A Lujza néniék oldala részben alá volt pincézve, a hálószobájuk és szalonjuk alatt volt **a pince**. A kapu őfeléjük eső oldalán volt a pincelejárat. Tíz vagy hány lépcső vezetett le a nagy pincébe, amely olyan hideg volt, mint egy frizsider: az volt a jégszekrényünk. Tüzelőt is tartottak a pincében.

A kapu ugyanazon az oldalán volt **a padlás**feljárat. Közös volt a feljárat, de fent a két családnak külön-külön lezárható padlása volt a ház hozzá tartozó része felett. Ezen kívül volt még egy közös padlás is.

A Lujza néniék oldalán, a pincelejárat és a konyhaajtójuk között volt egy kis toldaléképület, abban volt a mosókonyha. Nagy üst volt ott, amit nyáron kihoztak az udvarra, télen pedig ott bent a helyiségben mostak. A személyzet ott fürdött, mert ott is lehetett vizet melegíteni. Nyáron az üstben főztük a szilvalekvárt is.

Ugyancsak az udvar Lujza néniék felé eső oldalán volt a kút, ami nem kerekes, hanem pumpás kút volt. Előtte egy nagy padkán állt egy rózsaszínű kő medence, olyan volt, mint egy kő váza. Ma ez a kő váza van a Frigyes bácsi sírján, valahol van is egy fényképem róla. Azon a kő vázán volt egy deszka, arra tették rá a vizesvödröt. A márvány tartányon alul volt egy lyuk, azon át a felesleges víz lefolyt, végigfolyt a lejtős udvaron és átfolyt az udvar másik oldalán a vécé alatt a kertbe. Ott belekötődött valami pocsolyába vagy emésztőbe.

Csak a kútból lehetett vizet venni, mert a konyhában és a szobákban nem volt folyóvíz. Fürdőszoba egyáltalán nem volt az egész házban. A fürdőkád a mi lakásunkban a konyhában, a Lujza néniék lakásában pedig a gyerekszobában állt. A szobákban olyan mosdó szekrények voltak. Be kellett hordani a kútról a vizet a fürdőkádba és a mosdókba. Mosdás, fürdés után ki kellett merni a vizet a kádból és kivinni kiönteni. A vécé mind nálunk, mind a Lujza néniéknél olyan likas vécé volt, amelyekbe csak kintről, az udvarról volt bejárat. Időnként jött a latrinás kocsi és kipucolta a pöcegödröket.

Az iroda a házunk bejárati kapuja mellett a mi oldalunkon volt. Az irodának volt egy utcára néző ablaka, a bejárata pedig egy lezárható dupla ajtó volt a fedett folyosóról. Az irodában volt egy nagy kassza, két íróasztal és egy olyan rács. A rács mellett volt egy olyan pult, mint egy könyvelői pult. Az egyik fiókban mindig volt cukorka, abból gyakran csórtunk. Volt az irodában egy kis mosdó állvány, de az nem volt olyan hochelegant, mint a szalonban meg az ebédlőben. Volt ott egy

bőrkanapé is, azon aludt a Frigyes bácsi, amikor anyukáék Mosonban voltak.

Amikor a Frigyes bácsi 1926-ban elvette a Frankl Erzsit [Frankl Erzsébet, ??–1944, Auschwitz], a régi szalonunkból csináltak maguknak hálószobát. Akkor egy új ajtót törettek a volt szalonból az irodába, hogy ne kelljen mindig kimenniük a folyosóra, de azért megtartották az iroda eredeti, udvar felöli ajtaját is.

A Frigyes bácsi halála után a Frankl Erzsi egy kézimunkaüzletet nyitott a volt irodában. Az üzlet részére egy új ajtót törtek az utca felöl.

A nagyszüleim lakása az iroda mellett volt. Az utcai fronton volt a szalon és az ebédlő, a többi helyiség pedig az utcára merőleges épületszárnyban volt és az udvarra nézett. A lakásban a **kiselőszobá**n keresztül volt a bejárat. Az udvarról a fedett boltíves folyosóról bementél a kiselőszobába, és onnan mehettél balra az ebédlőn át a lakás utcai szárnyába és jobbra a konyhán át az udvari szárnyba. Mindkét szárnyban a szobák egymásba nyíltak, és csak egymáson keresztül voltak megközelíthetők. A kiselőszobán át lehetett az udvarról és a lakásunkból a kertbe kimenni.

Az ebédlő ajtó mellett a kiselőszobában volt egy kis fülke, abban volt a **szobavécé.** Ha valaki beteg volt, ezt használta a rendes vécé helyett, mert oda csak az udvaron át lehetett menni. Az öregek is a szobavécét használták, mert az a lakáson belül volt. Később a hálószobájukban is volt egy szobavécé. A szobavécé olyan volt, mint egy mély beépített szekrény. Ajtaja volt és bent a fülkében volt egy padba süllyesztett porcelán bili.

Ha éjszaka valakinek vécére kellett menni, az a bilire ment. Minden nachtkasztliban volt bili. A szalonban, az ebédlőben, a hálószobában és a gyerekszobában is volt egy-egy mosdószekrény. A mosdók gyönyörűek voltak, olyanok, mint egy bútor. Márvány lapjuk volt. Minden mosdóhoz tartozott egy szerviz. Amilyen minta volt a kancsón és az ivó- és szájmosó poháron, olyan minta volt a bilin is. Minden darabnak ugyanolyan virágos mintája volt. Gyönyörű Zsolnai bilik voltak.

A kiselőszobában egy lépcsőn kellett fellépni az ebédlő dupla ajtajához. Azért volt dupla, mert egymás mögött két ajtó volt. Ha rosszak voltunk, büntetésből oda zártak be bennünket a két ajtó közé.

Az ebédlőben csak ünnepekkor vagy olyankor ettünk, ha vendégek voltak, különben mi mindig a gyerekszobában ettünk. Ha mi gyerekek Mosonban voltunk, akkor a Frigyes bácsi az ebédlőben aludt, de ha anyuka és apuka is lejött Mosonba, akkor ők aludtak az ebédlőben az ágyon és a kanapén. Olyankor a Frigyes bácsi az irodában aludt.

Az ebédlő bútor és a szalon bútor teljesen egyforma volt a nagymama és a Lujza néniék lakásában, mert a bútort teljesen egyformán kapták. Minden egyforma volt, még a bútorhuzat is.

Az ebédlőben volt egy nagyon szép kredenc, egy szép régi kredenc, az volt az ajtó egyik oldalán. Mellette állt egy szép régi ágy. Az ebédlőben is volt egy lecsukható fedelű mosdószekrény, de abban egy szép majolika mosdó volt, nem egy pléh lavór, mint a gyerekszobában. A mosdóban az alsó szekrényrészben volt egy majolika kancsó, a mosdó mögötti polcon pedig pohár. A mosdó felhajtható fedelén ezüst állt. Gyönyörű dolgaik voltak. A mosdó másik oldalán állt egy szép kanapé. Ezután következett az ablak előtt álló dobogó, amin egy biedermeier szék állt. Mellette, a két ablak között volt a zongora. A zongora után, már majdnem a falnál, volt egy szép, lábakon álló

tükör. A tükör mögött volt a kottatartó láda. Akkor jött a szalonba vezető ajtó. A szalonajtó és a folyosófal között két szék állt. A sarokban volt egy cserépkályha, amelyet kívülről, a kiselőszobából lehetett fűteni. Az ebédlő közepén volt egy kerek asztal néhány szép székkel.

A szalonba, amit csak akkor használtak, ha vendég volt, csak az ebédlőn át lehetett bemenni. Nem volt fűthető, mert nem volt kályha benne. A szalon garnitúránk ugyanolyan volt, mint ami később a Frida néniéknél volt az Érmelléki utcában, mert a Frida néni felhozatta a mamája, a Lujza néni garnitúráját Pestre. Ez az oszlopos komód itt nálam a Frida néni szalon garnitúrájából van. A Frida néni a Klárinak adta, és a Kláritól került aztán hozzám. A szalonban volt egy nagy tükör és előtte egy olyan félkör alakú, foncsoros kis asztalka. A szekrény és a vitrin között két fotel vett körül egy hatszögletű asztalt, amelyen egy fémkupakos fajansz sereskrigli készlet állt. A kriglik kb. 20-25 cm magasak voltak. A Riza néni oszlopos szekrénye először anyukához került a Visegrádi utcába és most az Áginál van. A mosoni vitrin a Visegrádi utcából került hozzám a Kresz Géza utcába.

A handspájz a kiselőszobában a konyhaajtó mellett nyílt. Az volt nekünk gyerekeknek a titok kamra. Abban tartották az értékesebb élelmiszert. Abban volt csokoládé, kakaó, mazsola, süvegcukor meg más ilyesmi. A handspájz olyan volt, mint egy beépített szekrény.

A konyhába a kiselőszobából volt a bejárat. A konyha nagyon nagy volt, akkora, mint most ez a két szoba itt nálam. Ugyan a handspájz közel volt a konyhához, de a nagy, rendes spájzhoz ki kellett menni az udvarra, mert az az udvarról nyílt. A konyhában nem volt se folyóvíz, se lefolyó. A konyhában volt egy, a mostani ebédlőasztalomnál nem is szélesebb négyszögletes, vörösmárvány tetejű asztal. A fürdőkád a konyhában volt. A kád mellett volt valami kályhaszerűség a fürdővíz melegítésére. Nem tudom hogy fűtötték, de nagyon jól fűtötte a fürdővizet. Hetente egyszer fürödtünk, olyankor a kúttól be kellett hordani a vizet a kádba, és a fürdő után ki kellett trógerolni a piszkos vizet.

A Paula a konyhában aludt, ott volt egy kinyitható ágya és egy szekrénye. Az ágy egy olyan fedett kocka volt, amit este kinyitottak. Az ágynemű is abban volt. Volt neki a konyhában egy mosdója is, de az csak egy iksz lábú izé volt, fölül lavórral és akörül egy kis peremmel, ahova a fogmosó cuccot lehetett lerakni.

A gyerekszobába csak a konyhán át lehetett bemenni. A gyerekszoba eredetileg az Arthur, az Ilona, az anyuka és a nagymama többi gyerekének volt a szobája. Akkoriban biztos volt benne gyerekágy, de amikor mi Mosonba kerültünk, akkor már csak egy nagy antik ágy és egy kanapé volt benne. Nyilván azért volt az valamikor a gyerekszoba, mert ott volt a nagymamáék hálószobája mellett. A mi időnkben ez a szoba tulajdonképpen a Frigyes bácsi szobája volt. Napközben a nagymamáék ebben a szobában tartózkodtak. Ott ebédeltünk és vacsoráztunk is, szóval az olyan volt, mint egy nappali. Ha Mosonban vakációztunk, vagy mi aludtunk a gyerekszobában vagy a nagymamáék mentek át oda aludni és mi az ő hálószobájukban feküdtünk le.

A gyerekszoba ablaka az udvarra nézett. Egy henger alakú, magas vaskályha remekül átfűtötte ezt a szobát. A kályhát alul a Paula szedte ki, az nem volt egy olyan egyszerű dolog. Az ágyon és a kanapén kívül egy gyönyörű antik szekrény is volt ebben a szobában. Továbbá volt ott egy mosdó is, amin egy olyan felhajtható fedél takarta a pléh lavórt. Úgy nézett ki, mint egy olyan kis íróasztal.

Alul volt egy kis szekrény része a vödörnek, mert a lavórba be kellett hozni a vizet. Ezen kívül volt benne hely a kannának is, amiben a meleg vizet hozták, meg egy ilyen kispolc a fogmosó poharaknak.

A hálóba csak a gyerekszobából volt bejárat. Általában a legtöbb szobába csak egy másik szobán keresztül lehetett bemenni. A háló ablaka is az udvarra nézett. Ez a szoba nem volt fűthető, mert kémény híján nem lehetett oda kályhát tenni. Ha mind a négyen Mosonban nyaraltunk, olyankor néha mi aludtunk a nagymamáék két nagy ágyában.

A hálószoba bútor olyan szép paraszt-biedermeier stílusú volt. A diófa bútorokat néhány szép faragott rózsa díszítette. Az ágyak, amelyeknek nagyon magas diófa hátuk volt, szintén így voltak díszítve. A két ágy előtt volt két szalon-fotel, olyan, mint ami a Frida néninél is volt. Egy asztal, négy szék és két ilyen kis szekrény is volt ott, melyeken szintén olyan faragott rózsák voltak. A hálóban is volt egy olyan sublód-szerű nyitott mosdószekrény. A felső részén hátul volt egy tükör és az előtt pedig egy márványlap. Azon volt rajta a nagy lavór és a mögött, a szekrény hátsó falán, volt egy kis polc a fogmosó holminak. Alul volt egy szekrény rész. Egy ilyen mosdó volt később anyukáék hálószobájában a Visegrádi utca 6-ban.

A hálónak olyan szép bútora volt, hogy amikor a Frigyes bácsi elvette a Frankl Erzsit, akkor nem azt a szép fehér, zománcozott vas csőágyat használták, amit az Erzsi hozott, hanem a nagymamáék antik ágyát vitték át a maguk részére a korábbi szalonba, s a csőágyat pedig oda adták a nagymamának. A szalon elég nagy volt ahhoz, hogy a Frigyes bácsi és az Erzsi ott éljen, belefért a két nagy ágy és előtte pedig a szalongarnitúra.

A spájzba, ami az udvari szárnyban a háló után következett, csak kintről, az udvarról volt bejárat. Jó messze volt a konyhától, mert ha a spájzba akartál menni, akkor a kiselőszobán át ki kellett menni az udvarra és ott egy kis kibetonozott fedetlen járdán a ház udvari szárnya mellett hátramenni a spájzig. A baromi nagy spájznak egy kis ablaka volt az udvar felé és egy másik a kert felé.

A spájzban ekkora nagy árpával, zabbal, meg a jó ég tudja mivel teli vájdlingok voltak és azokba, az árpa közé volt betéve a tojás. Állítólag abban jól eláll a tojás. A spájzban az élelmiszer mellett néhány más vacakot is tartottak. Ott lógtak egy naftalinos szekrényben azok a nagy pelerines kocsis-kabátok, amiket az üzletünkhöz tartozó kocsisok viseltek régebben, amikor még a Frigyes bácsi kocsival járta a falukat üzletet csinálni. A mi időnkben azonban már nem csinálták ezt, de a kabátokat azért megtartották. Ez a most nálam levő biedermeier szekrény akkoriban olajfestékkel bemázolva a mosoni spájzban állt. Volt ott egy sublód is, benne kalapokkal. Mindent elraktak Mosonban, semmit sem dobtak ki!

A spájzba csak akkor mehettem be, amikor már nagyobb voltam. De még akkor is oda csak rendetlenkedni mentünk. Kihúztuk a sublódot, kivettük a kalapokat. Turkáltunk a zabban a tojások között. Amibe csak lehetett, belenyúltunk.

Ha az udvaron azon a fedetlen tyúkjárdán tovább mentél a spájz után következett az első gabonakamra, utána pedig **a vécé**. Télen-nyáron ha vécére mentünk, akkor ki kellett mennünk a szabadba, az udvarra. A vécé a szabadból nyílt egy egész közönséges faajtóval.

A gabonakamrák és a fedett udvar

Összesen hat kamra volt a házban, a kamrák az udvar hátsó felét vették körül. Az első kamrában indult fel a lépcső és az utolsó kamrában, a hatodikban, már a Lujza néniék oldalán jött le. A kamrákba magasan levő, nem túl nagy szellőző ablakokon keresztül jött be valami fény. Arról már meséltem, hogy mi gyerekek gyakran a kamrákban játszottunk, és hogy a Frigyes bácsi meg az apuka az első kamrában tartották a kolbászt és a többi nem kóser dolgot.

Télen ritkán volt a kamrákban gabona, ezt csak nyáron tárolták ott. Ez azért volt így, mert a paraszt behozta a gabonát és ott szárította nálunk. A gabonát akkor vitte el, amikor el tudta adni. Szóval, a gabona fekbéres alapon volt nálunk, nem a mienk volt.

A második kamra után fordult az egész épület, és ott az udvar hátsó falánál, a harmadik kamra előtt voltak a kinti baromfi ólak. Nagyobb zárt ketrecekben volt ott a liba és a kacsa. A kotlóstyúkok fonott fakosarakban voltak a ketrecek felett. Mindig én mentem kiszedni a tojást a kotlós alól, mert az ráült a rendes tojásra is. Az hogy csípett! Nem akarta engedni, hogy kivegyem a tojást alóla.

A fedett udvar a hármas kamra bejárata után következett. Néha a fedett udvart kisudvarnak is hívták. A fedett udvar a nagy udvar tengelyében, az utcai kapuval egyvonalban volt, a hármas és négyes kamra között. Ugyanolyan mély volt, mint a kamrák. Nagy volt, nagyobb, mint a mostani szobám. A kisudvarban is voltak tyúkólak, a szenet is a fedett udvaron tartották. Ezen az udvaron tömték a cselédek naponta háromszor a libát és a kacsát. A fedett udvar a nagy udvar felé nyitott volt, a kert felöli hátsó falában viszont egy nagy kapu volt. Az utcáról az udvaron át behajtó kocsi ezen a kapun keresztül tudott kijutni a kertbe.

Ott a nagy udvar hátsó falánál, a kisudvar eresze alatt lógott a galambdúc. A negyedik kamra után megint fordult az udvar, és a hatos kamra után pedig már a Lujza néniék része jött.

A Lujza néniék lakása

A lakásuk az utcai kapu velünk ellentétes oldalán volt. Az ő lakásuk utcai frontja hosszabb volt, mint a mienk, mert náluk három szoba nézett a Fő utcára. A pincelejárat mellett lehetett az udvarról bemenni a halójukba, amelynek egy ablaka volt az utca felé. Ez a szoba többnyire ki volt adva.

A szalonjukba csak ezen a hálón keresztül lehetett menni, vagy pedig a másik oldalról, a konyhán és az ebédlőn keresztül. A szalon és a mellette levő ebédlő is az utcára nézett. Az ebédlő- és a szalonbútoruk ugyanolyan volt, mint minálunk. Ha jól emlékszem, a Lujza néniéknél a zongora a szalonban állt. Az ebédlőnek sem volt külön ajtaja az udvarról: vagy a szalonon át lehetett oda menni vagy pedig a konyhából lehetett három lépcsőn felmenni az ebédlőbe.

A konyhájuknak nem volt ablaka, hanem csak ajtaja, ami az udvar felöl egy fedett tornácról nyílt. A konyhában volt egy szekrény-szerű handspájz, kézi spájz, olyan, mint ami nálunk a kiselőszobában volt, egy olyan beépített szekrény. Tulajdonképpen a Lujza néniék lakásába a konyhán keresztül volt a bejárat. Onnan lehetett jobbra menni az utcai front három szobájába és balra a gyerekszobába.

Az udvarról néhány lépcső vezetett a fedett tornácukra. Jó időben ők ott ettek ezen a fedett, boltíves tornácon, ahova a konyha és a gyerekszoba is nyílt.

A gyerekszobájuk nagyon sötét volt, mert az ablakai a fedett, alacsony tornácra nyíltak és tetejébe még a tornác elég mély is volt. A gyerekszobában fehér vaságyak voltak és ott állt a fürdőkádjuk is.

A spájzuk a fedett tornácról nyílt a gyerekszoba mellett. A spájz nagyon sötét volt, mert ugyanolyan mély volt, mint a gyerekszoba és tetejébe nem is volt ablaka, csak egy olyan kis ráccsal fedett lyuk a szomszéd ház felé. A Lujza néniéknél a vécé a tornácuk végén volt, így ők a fedett tornácon át tudtak vécére menni, míg nálunk az embernek ki kellett menni a fedetlen udvarra, ha vécére ment.

A Lujza néniék tulajdonképpen csak a mi lakásunkon keresztül tudtak kimenni a kertbe, ugyanis a fedett udvarbeli hátsó kertkapu mindig be volt zárva. Az egy nagy, nehéz kétszárnyas kapu volt, s ezért azt nem használták gyakori ki- és bemenésre. A Lujza néniék kimehettek volna a kertbe a mi részünkön át, mert nálunk a kiselőszobában a kertajtó nappal sohasem volt lezárva. Az igaz, hogy éjjelre lezárták azt az ajtót, de este úgyse nagyon mentek ki a kertbe. Mégis, kényelmetlen volt nekik átjárni rajtunk, ha a kertbe akartak menni, és mindig ebből adódott a veszekedés.

A kert

A kertbe soha senki nem ült ki, legfeljebb néha mi ültünk ki a szaletliba vagy a birsalmafa alá enni vagy beszélgetni. A Lujza néniék csak a gyümölcsért jöttek, mert nekik csak az volt érdekes. Mindig azon volt a vita, hogy egyszerre kell leszedni a gyümölcsöt, mert azt szét kell osztani.

A szaletli, egy olyan kerti pavilon, a kert utcai végében állt, a lakásunk kiselőszobájából a kertbe vezető ajtótól balra. Közel volt az utcai kerítéshez, de nem volt egészen az utca vonalán. El tudtál még menni a szaletli és a kerítés között, ott még volt egy kis távolság. A szaletli egy olyan fából épített fedett, de oldalról nyitott pavilon volt, ahol az ember ehetett meg ülhetett. Nem nevezheted háznak, mert nincs oldala, inkább egy olyan nyitott pavilon szerűség volt. A padlója is fa volt, három lépcső vezetett fel rá, hogy ne legyen nedves vagy sáros.

Nagyon szép volt a szaletli a faragott oszlopaival és a díszes tetőszerkezetével. Az oldala olyan bábos, lyukasztott részekből volt összerakva. A széle mentén volt egy lóca, középen pedig egy nagy hosszúkás asztal állt. Mi gyakran ettünk ott nyáron, mert nekünk közel esett a konyhához, a Lujza néniéknek viszont a francban volt.

A Lilivel gyakran felmásztam a szaletli tetőjébe, mert onnan remekül kiláthattunk a kerítés felett az utcára és láthattuk, hogy ki jön és ki megy. Nem volt nehéz felmászni, mert felléptünk a szaletli padjára, onnan az asztalra és onnan felmásztunk a tetőbe. A tetőből átláthattunk a kerítés felett, mert az csak egy nem túl magas fakerítés volt.

Ha a kertajtótól a szaletlivel ellentétes irányban indultál el a kertben, még mielőtt a spájzablakig jutottál volna, ott állt egy hatalmas birsalmafa. Az egyik ágán, amelyik egész alacsonyra lelógott, lógott mindig a hinta. Később aztán már magán az ágon is hintáztunk... A fa törzse körül volt egy kerek asztal és a körül pedig egy ugyanolyan lóca, mint amilyen a szaletliben volt. Néha ennél az asztalnál reggeliztünk a birsalmafa alatt.

A kert elején, a kertajtóhoz közel rózsák voltak meg mindenféle más virág. A ház falára, ami tulajdonképpen a spájzfal volt, szőlőt futtattak fel, habár sohasem volt nálunk rendes szőlő. Itt végig egres és ribizli bokrok voltak, amit mi nagyon utáltunk, mert azt nekünk kellett szedni.

Mielőtt befordultál az L alakú kert ház mögötti hátsó részébe, ott már kezdődött a gyümölcsös. Ott a ház sarkához közel volt egy olyan pumpálós kút. Az udvaron levő kút is pumpás volt, de a pumpája inkább olyan volt, mint egy vécé húzó. A kerti kút mellett két hordó állt, azokban gyűjtötték az esővizet. A kis kút mellett már kezdődött a körtefa, almafa, szederfa, barackfa.

Egészen a ház sarkánál volt egy magas fallal körülvett tároló, ahová a szemetet dobták. Egy körülbelül másfél méter magas fal vette körül ezt a másfélszer másfél méteres tárolót. Időnként elvitték az összegyűlt szemetet a tárolóból.

A kert hátsó, ház mögötti részében, már a ház sarka után volt krumpli, hagyma, rengeteg sárgabarack, aprókörte, nagy körte, alma és dió. Gyönyörű papírdió volt. Ezen kívül volt még szeder, egy pár szál kukorica, petrezselyem, sárgarépa stb. Szóval, ez volt a tulajdonképpeni zöldséges rész.

A hátsó kert legvégén, már a Miska bácsi féle ház kerítésfalánál volt a *Lusthaus*. Az egy drótra futtatott lugas volt, ami szőlővel volt befuttatva. Volt ugyan benne egy asztal és egy lóca, de mi sose mentünk oda. Nagy néha nyáron ott is fogadtak vendégeket kávéra vagy kakaóra. Valahol kell hogy legyen egy fénykép a dédnagymamáról, a Kauders Katiról, ami ott, a *Lusthaus*ban készült.

A házunk későbbi története

Valamikor az első világháború vége felé vagy nem sokkal azután a nagymamáék eladták a kertünk Fő utca felöli elülső részét a szomszédunknak, a tőlünk két háznyira Óvár fele lakó Fürdős nevű koporsókészítőnek. Az évre nem emlékszem, de azt tudom, hogy már iskolába jártam akkor, az biztos, hogy legalább 7-8 éves voltam, de az is lehet, hogy még 1-2 évvel idősebb. De még jól emlékszem a kertünknek abban a részében álló szaletlire, amit később eladtunk. Már nagyobb gyerekek voltuk, amikor a szaletlit lebontották, mert azt már úgy valahogy érzékeltük. A Fürdős annak a helyére épített egy kis házikót a Zsák utca és a Fő utca sarkán. Ebben volt a műhelye és egy, a korábbi műhelyénél nagyobb kirakata a Fő utcai fronton. A Zsák utcai frontra építtette az új lakását, a lakás rész ablakai a kertre néztek. Néhány évvel később a Fürdős megvette a házunk mögötti maradék kert részt is, így akkor már nem volt kertünk és a hátsó kertkaput sem használhattuk. A nagymama azért adta el a kertet, mert nem volt, aki művelje. Ugye a nagymamáék már öregek voltak, a fiúk pedig először katonák voltak, aztán meg már csak a Frigyes bácsi maradt ott.

Amikor a nagymama 1932-ben, a Frigyes bácsi halála után felköltözött Pestre, akkor már csak a Frankl Erzsi, a Frigyes bácsi özvegye maradt ott a házban. A mi részünk az övé volt, mert arról mindenki lemondott a Frigyes bácsi javára, hiszen a Frigyes bácsi tartotta el a nagyszüleimet.

A Lujza néni és a Sándor bácsi akkor már régen nem élt. A Frida néni eladta az ő részüket, de arra már nem emlékszem, hogy még 1932 előtt vagy azután adta-e el. Úgy hallottam, hogy akkor a Lujza néniék volt hálójából csináltak valami üzletet, aminek az utcáról törtek bejárati ajtót. Van is erről egy, még a háború előtt készült fénykép, amin jól lehet látni az üzletbejáratot és a bejárat feletti cégtáblát.

A Frigyes bácsi halála és a nagymama Pestre költözése után az Erzsi továbbra is a mi részünk utcai szárnyában, a szalonban lakott, egy konyhaszerűséget alakítva ki a tornácunk egy részéből. A volt irodában berendezett egy kézimunka üzletet, és annak törtek egy ajtót az utca felöl. Az ebédlőt és

a ház hátsó udvari részét pedig eladta az Erzsi. Akkoriban én már nem voltam Mosonban, már a kézimunka üzletet sem láttam az újonnan tört ajtóval, erről csak hallomásból tudok.

A felszabadulás előtt utoljára akkor voltam Mosonban, amikor a nagymama még ott élt. Ez valamikor 1931 körül lehetett, amikor én már az Ehrlich Pistánál voltam állásban és a Lili már harmadik éve Bécsben tanult az egyetemen. Egy nemzetközi vásárra mentem Bécsbe, és útközben kiszálltam Mosonban a nagymamát meglátogatni. Sose fogom azt elfelejteni, ahogy akkor a nagymama a szoknyája alól kihúzott pénzt, hogy adjon nekem ajándékba. Egy nagy zacskóban hordta a szoknyája alatt a pénzét, úgy is utazott. Szóval akkor adott nekem valami húsz vagy harminc pengőt, hogy Bécsben legyen pénzem. Hát ami igaz, az igaz, jól is jött az ajándék, mert nem sok pénzzel mentem.

A háború alatt a Volksbund vonult be a házunkba. Akkor az udvar végén építettek egy iskolát, valami német iskolát, de ezt is csak hírből tudom. Teljesen átépítették a hátsó traktust. Később a háborúban lebombázták a ház oldalsó szárnyát, ahol a gyerekszoba és a hálószoba volt, de ha jól tudom, a konyhából még maradt valami.

A háború után voltam egy párszor Mosonban, de az már más volt. Emlékszem, amikor először voltam ott a háború után, akkor belógtam a házba és megnéztem, de rögtön kimentem, mert még azon a részen is ami megmaradt, össze-vissza csináltak kisebb-nagyobb ablakokat. Egyszóval elrondították.

Moson és a mosoni szomszédjaink

Amikor én Mosonban gyerek voltam, Moson és Óvár, németül Wieselburg és Altenburg, még nem épült össze. Moson vásárváros volt, csütörtökön és szombaton volt ott a piac. Mosonban és a környező falvakban az emberek többsége legszívesebben németül beszélt, habár mindenki tudott magyarul is.

Moson a Duna-ágtól nem messze levő Fő utca köré épült. Mi a város Óvár felé eső végén laktunk. Utánunk még volt öt ház és akkor jött a kiserdő. A kiserdő után is volt még néhány ház, de aztán jött a nagy semmi Óvárig. Hát ott ma minden be van építve, a kiserdőben pedig iskola van.

Tőlünk lefele, ott ahol az Ostermayer utca elágazott a Fő utcából, a Fő utca közepén egy olyan háromszögű kis parkban állt a kápolna. A Fő utca másik oldalán, a kápolnától a templomig terjedő részen volt hetente kétszer a piac. A zsinagóga az Ostermayer utca egy mellékutcájában volt. Az Ostermayer utca elején egy rakás zsidó lakott, a másik végén inkább gojok laktak. A Fő utcán lefele tőlünk főleg zsidók laktak, de aztán a Fő utcán még tovább menve többnyire keresztények voltak. Nagyon sok zsidó lakott Mosonban. De azért a zsidók és a keresztények nem különültek el olyan mereven. Az igaz, hogy a mi szomszédaink főleg zsidók voltak, de például a Fürdős nevű koporsókészítő, vagy velünk szemben a Tóth kocsmárosék és még egy csomó egyéb szomszéd is keresztény volt, Óvár kevésbé volt zsidós mint Moson, az inkább keresztény volt. Anyuka gyerekkorában létezett Mosonban egy zsidó elemi iskola is, de az később megszűnt, illetőleg beolvadt az államiba. A múlt század végén alapított polgári iskola már Mosonon kívül, kb. 1-2 kilométernyire Óvár fele volt. Anyuka eleinte a zsidó elemi iskolába járt, de az iskola megszűnése után az elemi felső tagozatát a nem sokkal azelőtt megnyílt polgári iskolában végezte. Gimnázium nem működött Mosonban, csak Óvárott. Moson Győr fele eső végén volt a Kühne gyár, a

legnagyobb mezőgazdasági gépgyár Magyarországon. Apuka ott volt tisztviselő.

Mi a Fő utca 110-ben laktunk. Az Óvár felöli oldalunkon a szomszéd házban elöl keresztények laktak. Ott a ház hátsó szárnyában volt a nagyapám bátyjának, a Miska bácsinak a szobája, ott béreltünk számára egy szobát. Ő, Berger Mihály [1837–1916], a nagypapa legidősebb bátyja, hát hogy is mondjam neked, egy kicsit kilógott a családból. Nem lehet mondani, hogy nem volt normális. Nem volt nős és azt hiszem hozzánk járt enni vagy átvitték neki a kosztot. Pipázott, emlékszem, hogy volt egy pipákat tartó polc a falon nála. 1899-ben, a Hattie-nek Amerikába küldött lapra ő is ráírta, hogy „Grüsse, Miska”. 1916-ban halt meg, én még emlékszem rá. Ugyanabban a házban egész hátul az udvari szárnyban lakott egy zsidó vénasszony, a Pepi néni. Tökéletesen úgy nézett ki, mint az Ilonka, a mostani varrónőm, éppen olyan kicsi és sovány volt. Egész rendes, amolyan szalon-szerű bútora volt. Az volt a mániája, hogy az összes képeslapot, amit kapott, felragasztotta egy kartonra. Ezek a kartonok ki voltak akasztva nála. Ott lehetett minden lap, amit gyerekkora óta kapott. A tróger gyerekek, a Bandi is [anyám másodunokatestvére: Deutsch Endre, 1905, Budapest – 1943, Ukrajna, munkaszolgálatban], de mi sem maradtunk nagyon le, legyeket fogdostak a kartonokon meg leköpdösték a képeslapokat. Esténként a Pepi néni is kiült egy székre a kapuja elé.

Ha tovább mentél Óvár felé, ott volt a Fürdős koporsóboltja. Az első világháború után a Fürdős megvette a kertünket és ott csinált a Fő utca felé kirakatot meg műhelyt, mögöttük pedig egy házat magának. Az Óvár felöli oldalán laktak a zsidó Ostreicherék és azután az ugyancsak zsidó nagyon rendes Breinerék. A Breiner Jakab hitközségi választmányi tag volt, két fiúk és egy lányuk volt. Utánuk jött a Réti nevű sírköves, de utána már nem volt több ház, csak a kiserdő.

A mi oldalunkon, nem sokkal a kiserdő után állt a Sziráky villa. Egy szép ház volt egy kis toronnyal. Ott a földek, minden, a híres kutatóorvos Manninger professzor családjáé volt. A Sziráky villa után már lassan aus volt, még talán volt ott egy-két ház, de aztán már csak gabonaföldek voltak föl egészen a templomig, a kistemplomig, ami körülbelül a polgári iskolával szemben volt. A Löwin Miklós ma ott lakik egy újabb házban a Sziráky villa után, a mi oldalunkon. Voltunk nála veled és a Tomival 1987-ben.

A házunk másik oldalán, a Zsák utca után volt egy emeletes sarokház. Abban volt lent a Scheiber féle fűszerkereskedés. A Scheiberék zsidók voltak. Az egyik emeleti lakásban, az üzlet felett lakott a keresztény Kraft doktor, egy antipatikus általános orvos. A Kraft legfiatalabb fia, aki kissé idióta volt, vette el a Decker Gusztit. Ugyanott az emeleten a másik lakásban laktak a zsidó Kissék. Az öreg Kiss tanár volt. A legfiatalabb fia, a Kiss Józsi, a Lili lovagja volt. A Kissék négy fia közül talán egy maradt meg, a többi elpusztult a háborúban.

A Scheiber üzlet mellett volt a Kumpf Antal fényképész háza, az is goj volt. Annak Óvárott volt jólmenő fotóműterme. A Kumpf házánál már kezdett a járda elkanyarodni a kápolna mögött az Ostermayer utca felé. A fényképész után laktak az ugyancsak keresztény Zeitlerék. A pasas egy rohadt katonatiszt volt. Mellettük, egy emeletes házban laktak a zsidó Sternék. Az öreg Stern fuvarral és gabonával foglalkozott. A velünk nagyjából egykorú unokáik, a Goldberger Ottó és Hans, a Sternék lányának a fiai voltak. Ott volt még egy leánytestvér is. A Goldbergerék Bécsben laktak, de a gyerekek Mosonba jártak nyaralni a nagyszülőkhöz.

Utánuk következett a Sommerék földszintes háza, az már a kápolna elejével egyvonalban állt. Velük is nagyon jóban voltunk. A Sommer körorvos volt a családi doktorunk. Minden nap beköszönt hozzánk: „Was ist neues Bernát? Was gibt's?" Persze tegeződtek. A Sommer néni, a Sommer Frida, anyuka jó barátnője volt, még itt Pesten is összejöttek. Amikor deportáltak, a menetelés közben, Hédervár mellett vagy hol, találkoztam a Sommer Frida nénivel, akit szintén elhurcoltak. Próbált rábeszélni, hogy lógjunk meg együtt, de nem mertem. Ő kétszer meglógott, de mindkétszer elkapták. Szegény Frida néni végül nem jött vissza, elpusztult a deportálásban. A Sommer bácsi egyik lánya itt Ráckeve környékén vagy hol volt férjnél. A fia, a velünk kb. egykorú Silzer Feri szintén lejárt a nagyszülőkhöz nyaralni Mosonba. A Sommerék csak sokkal később költöztek el abból a kertes házból egy, már a Baschék felé levő Fő utcai ház emeletére.

A Sommerék mellett volt az Ördögh hentes szép kis boltja. Nagyon jó paprikás szalonnája volt az Ördöghnek. A háború után a bolt a Fő utca másik oldalára költözött, a Vilmos Rév utca utánra. Az Ördögh utáni házban hetente háromszor mozi volt, persze akkor még némafilmeket játszottak. Azután jött a Hoffner ügyvéd emeletes háza, majd tovább menve a Teutsch patika. A Teutschék keresztények voltak. Az egyik fiúk, a Reinhold, akit mindenki Holdinak hívott, volt a Frigyes bácsi legjobb barátja. A bátyja, az Ottokar viszont egy rohadt antiszemita alak volt.

A zsinagóga az Ostermayer utca másik oldaláról nyíló Fürdő utcában volt. Az Ostermayer utca környékén sok zsidó lakott, azt az utcát régebben Zsidó utcának is nevezték. A zsinagóga belső tere egész tűrhetően nagy volt. Hát valamivel talán kisebb volt, mint a Csáky utcai templom, de nem olyan jaj de sokkal. Mondjuk hosszában volt kevesebb. Biztos, hogy bele kellett férjen egy pár száz ember, mert Mosonban körülbelül 700 zsidó élt. A kereskedők és az értelmiségiek nagy része zsidó volt. A templomban itt volt a tóraszekrény, így, ahogy most lerajzolom. Most itt lent volt az, ahova kihozták és letették a Tórát az olvasáshoz. Na, most itt ültek a férfiak. Talán 10 sor volt, vagy hány, a fene emlékszik rá pontosan. Itt volt valahol a följárat a karzatra. Ott fönt volt egy olyan elég ritka rács, a mögött ültek a nők. Amikor még kislány voltam, a Strausz Herman volt a rabbi, később pedig a Klein dr. Az igen szép hangú Fenákel volt a kántor, az nekem udvarolt. A Fenákel hétközben a Weisz órás és ékszerésznél dolgozott. Később Pesten a Csáky utcai templom kántora lett. Elvitték és elpusztult. A zsinagógának volt egy nagy udvara. Ünnepeken, kadis alatt a fiatalság az udvaron szórakozott. Az udvarban volt a sakter és a kántor lakása. A sakternek ott az udvaron volt valami sufnija, ahol leölte a baromfit. A háború után olyan kevés zsidó maradt Mosonban, hogy az ötvenes években már senki sem használta a zsinagógát. Végül valamikor a hetvenes években vagy mikor bontották le az egyre elhanyagoltabb, részben romossá vált épületet. De erről már csak hallomásból tudok.

A Bécsből származó zsidó Geiger hegedűművész gyönyörű villája valahol a zsidó templom környékén volt. A háztulaj az apósa, a Knapp ócskavasas volt. A Geiger elvette a jómódú zsidó Knapp ócskavasas lányát. Nyaranta oda jártam a Geigerhez gyakorolni, persze nem ingyen. Azért járattak oda, hogy a nyaralás alatt ne jöjjek ki a gyakorlatból.

A Neumannék szintén arrafelé, a zsinagóga közelében laktak. A Neumann Margit anyuka legjobb leánykori barátnője volt. Bécsbe ment férjhez. Szegényt aztán deportálták és elpusztult. Az egyetlen lánya azt hiszem megmaradt. A Neumann Margit fia, az Ottó, velünk volt egykorú.

Nem tudom mi volt a Politzer Rózsi lánykori neve. Azt sem tudom, hogy hol laktak, talán ők is valahol az Ostermayer utca környékén. Nagyon szegények voltak. Anyuka Mosonban nem volt

közeli barátságban a vele kb. egykorú Politzer Rózsival, hanem csak New Yorkban lettek jóba. A Rózsi a férjével Ausztriában élt, a férje ott járási orvos volt. A Rózsi Ausztriából Pestre ment és a háború után onnan még anyuka előtt kiment New Yorkba. New Yorkban a Rózsi együtt dolgozott egy kifőzdében a mosoni barát Stadler Dórával. Mind a Rózsi egyetlen fia, mind a menye a Rózsi előtt haltak meg. A Rózsi utolsó éveit egy szeretetotthonban töltötte.

Tőlünk már egy kicsit Óvár fele, a Fő utca másik oldaláról vezetett egy utca a zsidó temetőhöz. Rézsút szemben velünk állt a Rabl tejes emeletes háza. Mellettük laktak a zsidó Stadlerék. Esténként gyakran átjöttek hozzánk beszélgetni, odaültek a házunk elé kivitt padra. A Stadlerné Flesch lány volt, a világhírű Flesch Károly hegedűművész volt a fivére. A Flesch Károly is Mosonban született. Az apjuk, aki az én időmben már nem élt, orvos volt Mosonban. A mosoni temetőben van egy szép síremléke. A Flesch Károlyt már egész kis korában elküldték a szülei Bécsbe hegedűt tanulni. A rokonai ott éltek Mosonban, de nem hiszem, nem emlékszem, hogy játszott volna ott. A Stadlerné férje, a Stadler Jakab gabonakereskedő volt. Eredetileg festőnek készült és a müncheni festőakadémián tanult. A lányaik, a Stadler Dóra és Annus anyuka jó barátnői voltak. Az Annus Berlinbe ment férjhez, az onnan menekült Bostonba. A Stadler Dóra is Amerikába, New Yorkba menekült a német férjével. Gyakran összejött ott anyukával, főleg a férje halála után. A Dóra eleinte egy kifőzdében dolgozott, később, a férje halála után pedig házvezetőnő volt. Az élete utolsó 6-7 évét Bostonban töltötte az Annussal. A Stadler Ilona Jugoszláviában élt, azt onnan vitték el. A Richardot is onnét vitték el. Az Ottó pedig a háború után elvette a Knapp ócskavasas özvegyét és kimentek Kanadába. Ott halt meg a nyolcvanas években.

A Stadlerék utáni második házban lakott a keresztény Tóth bácsi, a kocsmáros. Őt te is ismerted. Amikor egyszer anyuka és a Liliék hazalátogattak, lementünk Mosonba, és akkor a Julie [Julius Rosenfeld, Halász Lili amerikai férje] csinált néhány jó fotót a Tóth bácsiról. Az öreget Antalnak hívták. Az egyetlen fiúk, egy késői gyerek, is Anti volt. Ő Óvárott lett patikus. Engem nagyon szerettek az öreg Tóthék, mindig átjártam hozzájuk. Még a Tóth nagymamát is ismertem.

Két házzal arrébb állt az emeletes Wertheimer ház. Naná, hogy a Wertheimerék is zsidók voltak, de arisztokrata zsidók. A pesti „Wertheimer és Frankl” cég az ő családjuké volt. A Wertheimer Irén egy nagyon előkelő hölgy volt, olyan mint egy főhercegasszony. Két fia volt, az egyik elpusztult a háborúban. A Wertheimerné unokahúgát, a Frankl Erzsit vette el a Frigyes bácsi. A háború alatt a nagyon előkelő Wertheimerné férjhez ment a Neumann Margit papájához, aki egy abszolút primitív gabonakereskedő volt. Az egy olyan mezaliansz [rangon aluli házasság] volt, hogy mindenki röhögött rajta. De hát mit csináljon a Wertheimerné? Özvegy volt, az egyik fia elpusztult, a másik pedig otthagyta őt. A második házasságából a Neumannal már nem volt gyerek.

A Wertheimer ház mellett nyílott a Duna utca. A Duna utcán menve balodalt volt a Horváth Teréz fatelepe. A fatelep után jött, szintén az utca baloldalán, a Decker Ilka néni olyan kicsit villa-szerű háza. Az a ház ki volt adva, de az Ilka néni bútora volt benne. Annál a háznál a Duna utca úgy ketté ágazott és egy kis tér volt az elágazásnál. Erre a térre nézett az Ilka néni háza és az elágazással szemben, a Duna felöli oldalon állt a Horváth ház. A Horváth ház mögött volt egy gyümölcsös, egyszóval a ház nem a Duna partján állt, hanem beljebb. Ott, a Horváth Teréz házában lakott a fiatalon megözvegyült Ilka néni a két lányával, a Fricivel és a Gusztival. A Horváth tant és az Ilka néni keresztények voltak. A Frigyes bácsi évekig udvarolt a Decker Ilka néniek, aki egy rém rendes, tüneményesen helyes nő volt. Bár lett volna az Ilka néni zsidó, akkor biztos elvette volna a Frigyes

bácsi! Mennyivel jobban járt volna vele, mint az Erzsivel, akit végül feleségül vett! De sajnos a nagyszüleimre való tekintettel az szóba sem jött, hogy az Ilka nénit elvegye. A Horváth Teréz magához vette az özvegyen maradt Ilka nénit és dolgoztatta, mint egy barmot. A házban elöl volt a Horváth néni két szobája nagyon szép holmival. A háznak volt nekiépítve a gőzfürdő, ami szintén jövedelem volt a Horváth néninek. Nem voltak szegény emberek a Horváthék, de úgy dolgoztak, mint az állatok, még a gyerekek is. A gőzfürdőben volt kádfürdő, meg egy nagy gőzkamra, aminek olyan lépcsős padjai voltak. A gőzfürdőbe férfiak jártak, a Frigyes bácsi is odajárt a barátaival. Na most a gőzfürdő másik oldalán volt hátul a konyha és egy szoba, ahol az Ilka néni aludt a két lányával. Ha úszni mentünk a Dunára, néha ott, az Ilka néni szobájában öltöztünk át fürdőruhába. A Horváthék gyümölcsöse nagyjából a Dunával párhuzamosan húzódott, mert ott a Duna utca elkanyarodott. De a gyümölcsös sem ért le a Dunáig, csak parallel ment azzal. A Horváth néni nagyon vigyázott a bődületesen nagy kertjére. Mennyi kárt csináltunk mi abban! Lecsipkedtük az érett szőlőt. Az Ilka néni gyerekei mindig féltek, hogy mi lesz, ha a Horváth tant, a Teréz tant meglátja.

A Fő utca és a Duna utca sarkán állt a Friedmannék szép egyemeletes háza. Az ortodox zsidó Friedmannék jómódú gabonakereskedők voltak. Érdekes, hogy a kisváros Mosonban hány gabonakereskedő volt: a Friedmannék, a Stadlerék, a Neumann, a Löwin Károly, mi és még mások is. A Friedmann Lipót volt a Chevra Kadisa meg a Talmud társaság elnöke. A Friedmann Paula anyuka nagyon jó barátnője volt. A Paula legfiatalabb testvére a Friedmann Maxi is jött velünk néha a Dunára. Később a Maxi elvette a már nem tudom milyen nevű győri cipőkenőcs-gyáros Daisy nevű lányát. Mind a ketten meghaltak a háborúban. A Paula egyetlen fia, a velünk körülbelül egykorú Friedmann Pali nekem udvarolt. Ő aztán vegyészmérnök lett a mosoni Timföldgyárban és a bécsi bombázáskor halt meg.

A Friedmann-ház mellett állt az egyemeletes apácazárda, középen, a bejárat felett egy szép toronnyal. A zárda épületében volt az Ostermayer óvoda. Anyuka oda, az apácákhoz járt óvodába és nagyon szeretett oda járni. Ő volt az egyik első növendék az 1890-ben megnyílt óvodában. Egy gazdag katolikus agglegény hagyományozta a rendre az épületet és hozzá a kisdedóvó alapításához szükséges pénzt, azzal a megkötéssel, hogy bármely vallású gyereket be kell fogadniuk. A zárda után két földszintes ház következett, majd a Weisz ügyvéd emeletes háza. Körülbelül ott volt a piac felső vége. A piacot a Fő utca ezen az oldalán, a járdaszélen tartották minden csütörtökön és szombaton. Az árusok a járdaszélen voltak, a kocsik pedig libával és malaccal az úttesten. Nagy volt a piac, leért egészen a templomig.

A korzó ott volt minden este a Fő utca ugyanazon az oldalán, ahol a piacot tartották. A mosoni fiatalok esténként a korzón sétáltak és beszélgettek. A korzó rövidebb volt a piacnál, mert arra lejjebb, ahol az a nagy gabonasiló volt, már kevesebben sétáltak. Szóval a korzó a Fehér Ló szálloda oldalán volt, de nem ért le egészen odáig. Az biztos, hogy annál tovább sohasem sétáltunk.

A Weisz ügyvéd utáni második házban volt egy olyan suszterkellék üzlet, ahol bőrt, pertlit meg ilyesmiket árultak. Azt hiszem Gerstmannak hívták a tulajt, de a névben most már nem vagyok biztos. Azután következett a Weiss órás és ékszerész háza. Néhány házzal lejjebb állt a Löwin Károly háza, ő is gabonakereskedő volt. Két fia volt; a Miklóst te is ismered. Löwinek az egész községben találhatók voltak, volt köztük szegény is, gazdag is. Kicsit odább volt a Nemzeti Bank

emeletes épülete, és mellette egy másik emeletes épület, amelyben a Posta volt. Ezt Szente háznak hívták, mert valamikor a Szente volt a postaigazgató, de az én koromban már a zsidó Hirschfeld volt a postamester. A Posta után, a Vilmos Rév utca sarkán állt az emeletes Basch-ház. Az üzletük néhány házzal arrébb volt a Fő utca ugyanazon az oldalán. A Baschék is persze zsidók voltak. A Basch textilüzlet egy nagy, kirakatos üzlet volt. A Basch Rafael posztókereskedő lánya, a Basch Lili feljött Pestre és férjhez ment a nála sokkal idősebb Herczeg professzorhoz. Egy lányuk volt. Az öreg cselédjük jött hozzánk is takarítani a Kresz Géza utcába, talán még emlékszel rá. A Basch posztósnak volt egy fia is. Az nős volt, itt élt Pesten, de aztán öngyilkos lett.

A Basch ház melletti Vilmos Rév utca vezetett a keresztény temető felé. A temető mögött, a Duna utca és a Rév utca között húzódott a strand. Eleinte nem volt szabad elúsznunk a strand feletti vízimalmok mellett, de aztán megengedték azt. A Basch üzlet felénk eső oldalán volt a kóser mészárszék. A Fő utca azon az oldalán továbbmenve, de már jóval a Vasút utca vonalán túl volt a Weisses Rössl, a Fehér Ló szálloda. Hosszú, emeletes ház volt nagy, boltíves kapuval. Az étterem és a szállodai szobák a földszinten voltak, az előkelő rész a bálteremmel pedig az emeleten. Néha abban az emeleti bálteremben tartották az Izraelita Nőegylet által szervezett purimi bált.

Ha a Fő utca másik oldalán mentél, akkor a kápolnával szemben, ott ahol az Ostermayer utca elágazott, volt a Flesch-pékség. Oda vittük a kenyértésztát sütni. Néhány házzal arrébb volt a földszintes zöldséges bolt. A mellette levő Neuberger ház után következett a Mocca kávéház. Elég szép, olyan kis, finom kávéház volt. A kávéházban újságok lógtak a falon, középen pedig néhány biliárdasztal állt, pontosan úgy, ahogy az szokásos. Meleg ételt azt hiszem nem árultak, csak kávét, sört, meg más ilyesmit. A mosoni zsidók többnyire ebbe a kávéházba jártak, de a tulaj, a Koppi Pál községi bíró, keresztény volt. A főúr, a Hoosz Károly, mint azt később hallottam, a háborúban is rendes volt a zsidókkal. A Frigyes bácsi és a barátai a Moccába jártak biliárdozni. Mindenki traccsolt. Egy ilyen kisváros, mint Moson, az tisztára egy traccs hely volt. Mi nem jártunk kávéházba, nők általában nem jártak oda.

A Mocca melletti emeletes nagy épület volt a Kühne-ház. Abban a házban született a Flesch Károly. Ott volt a Sauerék boltja is, ahol lisztet, őrölt kukoricát meg ilyesmit árultak. Volt két fiúk, de mi nem jöttünk össze velük. A Kühne-ház emeletén lakott a Hirschfeld postamester is. Az egyetlen fiúk, a Karcsi a háború alatt odahozta a kislányát a nagyszülőkhöz. Az öreg Hirschfeldék és a kislány elpusztult a deportálásban. A Karcsi túlélte a háborút és a háború után kereste a kislányát.

Kicsit odébb nyílt egy sikátor és még néhány házzal lejjebb állt a Kohnék háza, a földszinten volt a férfikonfekció üzletük. Ők az emeleten, az üzlet felett laktak. Volt ott vagy hat gyerek. A két legfiatalabb, az Irén és az Olci, ikrek voltak, azokkal nagyon jóba voltunk. A mosoni ismerősök közül egyedül ők voltak korunkbeli lányok, rajtuk kívül csak fiúk voltak. A Fő utcán továbbmenve volt még egy másik kávéház is; ott ettünk veled és a Tomival [öcsém, Körner Tamás] amikor 1987-ben Mosonban voltunk. Ezután volt egy vaskereskedés és amellett az emeletes városháza az anyakönyvi hivatallal. Ott voltak a polgári esküvők.

A katolikus templom a Fő utca és a Vasút utca sarkán állt. A templom bejárata a Vasút utca felöl volt, de nem egészen a Vasút utcáról, mert ott még volt valami kis tér a templom előtt. A templom előtt vezetett a Bahnhof Strasse, a Vasút utca jobbra az állomásig. A fiákerek ott álltak az állomás előtt és várták az érkező utasokat.

A Vasút utcánál tovább már nemigen jártunk. Arrafele, még egy kicsit lejjebb a másik oldalon volt a Fehér Ló szálló és még tovább menve egy nagy gabonaraktár, egy olyan siló. Az említett üzleteken kívül volt meg egy edényüzlet is Mosonban, meg egy trafik. Virágüzlet nem volt, mert virág a kertekben nőtt, meg rendelni is lehetett a termelőknél. Takarék úgy tudom csak Óvárott volt.

A sok mosoni zsidóból ma már alig néhány maradt Mosonban. Nagyon sokan elpusztultak a háborúban. A zsidó temetőben a zsidóüldözésben elpusztultak négy márvány emléktábláján több mint 450 név van. A többiek eljöttek vagy elmenekültek Mosonból. Ott maradt még a Löwin Miklós: szabadidejében ő gondozza a sírokat a zsidó temetőben.